

Utjecaj filozofskih ideja na stvaranje i djelovanje europskih političkih stranaka u drugoj polovici 19. stoljeća

Morović, Vid

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:082625>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-27**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Rijeka

VID MOROVIĆ
UTJECAJ FILOZOFSKIH IDEJA NA STVARANJE I DJELOVANJE EUROPSKIH
POLITIČKIH STRANAKA U DRUGOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA
ZAVRŠNI RAD

Rijeka, 2023.

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Rijeka

VID MOROVIĆ

UTJECAJ FILOZOFSKIH IDEJA NA STVARANJE I DJELOVANJE EUROPSKIH
POLITIČKIH STRANAKA U DRUGOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA

ZAVRŠNI RAD

Student: Vid Morović

JMBAG: 0009089427

Odsjek za povijest

Preddiplomski sveučilišni studij povijesti i filozofije

Mentor: Izv. prof. dr. sc. Dubravka Božić Bogović

Komentor: Doc. dr. sc. Nebojša Zelić

Rijeka, 2023.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Razrada.....	2
2.1. Pretpovijest političkih stranaka.....	2
2.2. Nastanak i definiranje političkih stranka.....	3
2.3. Liberalizam.....	8
2.4. Afirmiranje i djelovanje liberalnih političkih stranaka.....	21
2.5. Konzervatizam, socijalizam, komunizam i demokršćanstvo.....	32
3. Zaključak.....	37
4. Literatura.....	38
5. Sažetak.....	40

1. Uvod

Ovaj rad prikazuje utjecaj filozofskih ideja na stvaranje i djelovanje političkih stranaka u drugoj polovici 19. stoljeća s naglaskom na liberalnoj filozofskoj teoriji. Opređijelio sam se za liberalnu filozofiju jer predstavlja početnu točku u razvoju moderne europske politike. Ona je potaknula razvoj drugih filozofsko-političkih misli te im je omogućila da se realiziraju. Prije nego što se krenem baviti filozofskom teorijom pružit ću kratak pregled povijesti političkih stranaka te ću ujedno opisati proces njihovog nastanka putem teorije sukoba koju su uveli S. M. Lipset i S. Rokkan u svojoj knjizi „*Party Systems and Voter Alignments*“. Nakon toga analizirat ću liberalnu teoriju te ću pratiti njen razvitak od samog početka pa sve do buržoaskih revolucije 19. stoljeća. Ovaj dio rada bit će ispunjen raznim filozofskim idejama koje su postojale na europskom kontinentu tokom novovjekovnog perioda. Prelazak ovih ideja iz teorije u praksu objasnit ću na temelju najvećih europskih zemalja poput Francuske, Italije i Njemačke. Iz ove analize izuzeo sam Ujedinjeno Kraljevstvo za koje smatram da je kroz proces liberalizacije prošlo u ranijem povijesnom periodu. Za sam kraj ukratko ću predstaviti druge političke stranke i filozofske ideje čiji se nastanak može izravno vezati uz liberalizam. Za pisanje ovog rada koristio sam se stručnim djelima, ponajviše stranih autora te sam se u ponekim dijelovima referirao na izvorne filozofske spise. U zaključku ću ponovo istaknuti važnost liberalne filozofske ideje za kontinentalnu Europu te ću se dotaknuti njenog utjecaja na daljnji razvoj europskog političkog života u stoljećima koja slijede.

2. Razrada

2.1. Pretpovijest političkih stranaka

Povijest političkih stranaka veže se uz povijest novovjekovne demokracije i pojave općeg biračkog prava.¹ Političke stranke nisu se mogle razviti odjednom. Za njihov razvitak bio je potreban dugotrajni proces koji obuhvaća period od antike pa sve do novog vijeka. Politolozi taj široki vremenski raspon nazivaju *pretpovijest političkih stranaka*. Prvo političko djelovanje društvenih skupina zabilježeno je u antičkoj Grčkoj. Većina grčkih polisa bila je podijeljena na dva pola, obično na bogate i siromašne. Bogato stanovništvo se borilo za oligarhijski način vladanja (vladavina manjine), koji bi im omogućio ostvarivanje vlastitih interesa. Nasuprot njima stoje siromašniji slojevi građana koji zagovaraju demokratičnost i demokratske procese. U takvim polisima građani su morali pripadati jednoj od dvije navedene skupine.² Grčki polisi nisu imali predstavnička tijela kakva poznaje izravna demokracija pa samim time ove političke grupacije nemaju status stranke već društvene skupine. Unatoč tome prevoditelji Aristotela koriste riječ *stranka* kako bi opisali sukobljene strane u Ateni.³ Pogrešno korištenje ove riječi, od strane povjesničara, nije specifično samo za period antičke Grčke. Na sličan način stručnjaci za stari Rim rabe koncepte „plebejske stranke“ i „patricijske stranke“ kako bi lakše objasnili političke borbe koje su razdirale Rimsku Republiku.⁴ Plebejska stranka označavala je skupinu senatora aristokratskog podrijetla koji su promovirali ideju vladavine u interesu naroda. Politici plebejaca se suprotstavljala patricijska stranka koja se zalagala za želje i potrebe aristokracije. Suprotstavljenost ove dvije frakcije upućuje na postojanje dva različita izvora moći u Rimskoj Republici – Senat i narod.⁵ U srednjem vijeku kao primjer predstranaka spominju se stranke gvelfa i gibelina koje su se razvile na vjerskoj crti sukoba. Gvelfi i gibelini pojavljuju se u kontekstu pokušaja širenja carskog i papinskog utjecaja na teritoriju Lombardije u 12. stoljeću. Gibelini su čuvali carevinsku misao i vjernost carstvu, dok su se gvelfi otvorili papinskom utjecaju.⁶ Na kraju su oba naziva postala oznake za dvije osnovne stranačke struje u talijanskim gradovima-državama.⁷ Nadalje,

¹ D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., str. 8.

² M. H. Hansen, *Political Parties in Democratic Athens?*, Greek, Roman, and Byzantine Studies 54, 2014., str. 402.

³ D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., str. 51.

⁴ Isto, str. 51.

⁵ M. Grbeša, B. Šalaj, *Dobar, loš ili zao? Populizam u Hrvatskoj*, TIMpress, Zagreb, 2018. str. 21.

⁶ D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., str. 9.

⁷ I. Goldstein, B. Grgin, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Zagreb, 2006., 242.

kada se govori o velikim revolucijama 17. i 18. stoljeća (engleska i francuska), učestalo se koristi riječ stranka kako bi se definirale suprotstavljene pobunjene skupine (vigovci, žirondisti, jakobinci i sl.).⁸ Isto kao u antičkoj Grčkoj, u narednim povijesnim etapama nije došlo do razvoja izravne demokracije i pojave općeg biračkog prava. Iz tog razloga niti jednu od prethodno navedenih društvenih skupina ne možemo nazvati političkom strankom. Unatoč tome, pretpovijesne političke stranke sadrže određene karakteristike poput organiziranog pokušaja stjecanja vlasti i sukobljavanja koje ih čine pretečama modernih političkih stranaka.

2.2. Nastanak i definiranje političkih stranaka

Povijesni razvitak Europe i pojedinih europskih država, kao što je vidljivo iz prethodnog poglavlja, definiran je sukobima raznih društvenih skupina. S. M. Lipset i S. Rokkan u svojoj knjizi „*Party Systems and Voter Alignments*“ smještaju crte sukoba u središte promatranja. Uvode četiri crte sukoba: 1. pojedinac protiv dominantne kulture 2. crkva protiv vlade 3. primarna protiv sekundarne ekonomije 4. radnici protiv poslodavca.⁹ Treba se uzeti u obzir da njihovo istraživanje ne obuhvaća period pretpovijesnih stranaka, već se odnosi na građansku Europu 19. stoljeća i politiku prve polovice 20. stoljeća. Nadalje, Lipset i Rokkan smatraju da su dvije crte sukoba produkt „nacionalne revolucije“ (pojedinac protiv dominantne kulture i crkva protiv vlade), dok su druge dvije rezultat „industrijske revolucije“ (primarna protiv sekundarne ekonomije i radnici protiv poslodavaca).¹⁰ Njihova teorija je ključna za lakše razumijevanje pojave modernih političkih stranaka na europskom tlu. Kako bi nacionalna i industrijska revolucija bile moguće, prvotno je moralo doći do revolucije buržoaskog tipa. Prva takva revolucija se dogodila u Francuskoj krajem 18. stoljeća.

Gotovo čitavo 18. stoljeće predstavlja razdoblje duboke krize francuskog feudalno-apsolutističkog uređenja. Korijen ove krize ležao je u ekonomsko-društvenoj strukturi i političkom sistemu koji je ometao privredni razvoj i vodio u stagnaciju.¹¹ Čedomir Popov u knjizi *Građanska Europa* opisuje podjelu francuskog društva na sljedeći način: „*Uoči revolucije Francuska je brojala 25 miliona stanovnika. Cijelo francusko društvo dijelilo se na tri staleža od kojih su prva*

⁸ D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., str. 51.

⁹ D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., str. 12.

¹⁰ S. M. Lipset, S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments*, 1967. str. 13.-14.

¹¹ Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 63.

*dva bila materijalno i politički povlaštena, dok je treći snosio sve državne troškove i terete, a uz to je bio bez ikakvih političkih prava i utjecaja.*¹² Prvi stalež francuskog društva bilo je svećenstvo koje nije imalo nikakve materijalne obveze prema vladaru i državi. Drugi stalež su činili francuski plemići koji su također bili oslobođeni svih davanja. Ova dva staleža zajedno su brojala oko 300 000 ljudi.¹³ Nasuprot njima nalazio se treći stalež u koji su ulazili ostali Francuzi, njih skoro 25 milijuna. Najmoćniji, najobrazovaniji i najorganiziraniji dio trećeg staleža bila je buržoazija koja se dijelila na krupnu, srednju i sitnu.¹⁴ Oni su bili ključni element u pokretanju Francuske revolucije i gušenju monarhijskog režima. Sukob između monarhije i buržoazije doveo je do ukidanja feudalizma i usvajanja *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina* 26. kolovoza 1789. godine. Ova deklaracija će postati fundamentalni politički akt svih budućih buržoazijskih revolucija i građanskih društava uopće. Deklaracija daje pravo narodu koji pruža otpor tiraniji te proklamira narodni suverenitet, političke slobode, građansku i pravnu jednakost, zakonitost, vjersku toleranciju....¹⁵ Ona je bila vjetar u leđa buržoasko-liberalnoj koaliciji, koja je nastala iz spajanja buržoazije i liberalnog plemstva, u stvaranju prvog francuskog ustava. Unatoč učestalim političkim borbama i ozbiljnim privrednim teškoćama, koalicija donosi ustav u rujnu 1791. godine. Međutim, donošenje prvog francuskog ustava nije značilo i jednakost političkih prava svih građana. Tako je prema njemu biračko pravo imalo svega 4 300 000 Francuza, od njih skoro 26 000 000.¹⁶ Popov tvrdi da je francuski ustav uspio ispuniti osnovne ciljeve koje je revolucija pred njega postavila, a to je „*spriječiti povratak feudalnog sistema i despotizma, osigurati mirnu vladavinu pobjedonosne buržoazije*“.¹⁷ U periodu od 1791. do 1795. godine donesene su dvije deklaracije i dva ustava koja su nastavila s promoviranjem građanskih prava. Građanska revolucija koja se dogodila u Francuskoj može se uzeti kao kamen temeljac modernog europskog društva. Nakon revolucije društveni život doživljava promjene, a one su bile najviše vidljive u politici, ekonomiji i kulturi. Mnoge europske zemlje slijedit će primjer Francuske te će po uzoru na nju donositi vlastite ustave. Unatoč tome, ideje i tekovine Francuske revolucije u ostatku će Europe potpuno zaživjeti tek u nadolazećem stoljeću.

¹² Isto, str. 66.

¹³ Isto, str. 66.-67.

¹⁴ Isto, str. 67.

¹⁵ Isto, str. 78.

¹⁶ Isto, str. 84.

¹⁷ Isto, str. 85.

Buržoaska revolucija potakla je postavljanje nacionalnog pitanja u mnogim većim i manjim europskim zemljama. Nacionalno pitanje javlja se kao vrlo značajna komponenta kapitalističke epohe povijesti. Nacionalna svijest postaje pokretačka sila širokih i snažnih pokreta za nacionalni suverenitet i stvaranje jedinstvenih i samostalnih država. Nakon Bečkog kongresa 1815. godine, nacionalni pokreti postaju ključna pojava u povijesti Irske, Italije, Njemačke, Habsburške Monarhije, Rusije i balkanskih zemalja.¹⁸ Nacionalna revolucija stvorila je kontekst u kojem je sve više stanovnika bilo uključeno u sukobe oko vrijednosti i kulturnih identiteta.¹⁹ Kroz čitavo 19. stoljeće nemoguće je odvojiti nacionalnu revoluciju od revolucije građanskog tipa.²⁰ Lipset i Rokkan tvrde da su dva raskola neposredni produkt onog što se može nazvati nacionalnom revolucijom. Prvi je sukob onaj između centra i neke nacionalne kulture. Riječ je o rastućem otporu podčinjenog stanovništva koje je etnički, lingvistički ili vjerski različito, u provinciji i na periferiji.²¹ Sukob između centra i neke nacionalne kulture najvidljiviji je na primjeru Habsburške Monarhije unutar koje se razvijaju različiti nacionalni pokreti. Najjači među njima je bio mađarski nacionalni pokret koji je pružao otpor bečkom centralizmu i tražio samostalnost Ugarskog sabora.²² Slični pokreti će se razviti u ostalim dijelovima monarhije (Češki i Hrvatski narodni preporod, Njemački nacionalni pokret itd.) u nadi ostvarivanja suvereniteta i samostalnosti.²³ Ideja nacionalne svijesti u prvoj polovici 19. stoljeća prodrla je u sve dijelove europskog kontinenta, od Španjolske pa sve do istočne Europe. Ta je ideja u narodu potakla želju za vlastitim identitetom i napretkom te će dovesti do stvaranja centralističkih i autonomaških stranaka.²⁴ Drugi sukob vođen je između države-nacije i crkvene organizacije.²⁵ Najčešći razlog neslaganja bio je primat nad edukacijom koji je crkva držala pod svojom kontrolom još od ranog srednjeg vijeka. Jedan od najintenzivnijih državno-crkvenih sukoba odvijao se na teritoriju Nizozemske. *Nederlandse Hervormde Kerk* (Nizozemska reformirana crkva) bila je pod velikim pritiskom u desetljećima nakon Francuske revolucije i Napoleonovih prevrata. Širenjem sekularizma i racionalizma fundamentalisti su potisnuti u manjinski položaj, kako unutar crkve tako i na području

¹⁸ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 217.

¹⁹ S. M. Lipset, S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments*, 1967. str. 19.

²⁰ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 217.

²¹ D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., str. 89.

²² Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 145.

²³ Isto, str. 149.

²⁴ D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., str. 96.

²⁵ S. M. Lipset, S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments*, 1967. str. 14.

obrazovanja. Pod utjecajem ortodoksnog svećenika Abrahama Kuypera, organizirana je *Anti-School-Law League* (Liga protiv školskog prava) koja je eksplicitno bila usmjerena protiv ideja Francuske revolucije.²⁶ Ovakav odnos crkve i države rezultirao je stvaranjem antirevolucionarnih protoorganizacija koje će se kasnije formirati u stranke zagovornice vjere.

Druga revolucija koja je obilježila 19. stoljeće bila je revolucija industrijskog tipa. Paralelno s razvojem nacionalne ideje, koja zagovara slobodu, razvija se ideja o napretku kao najsigurnijem sredstvu za čovjekovo oslobođenje.²⁷ Intelektualna Europa izolira teološki pogled na svijet te se okreće znanosti kao temeljnom izvoru napretka. U periodu od samo nekoliko desetljeća doći će do ubrzanog razvoja u svim granama znanosti, od matematike, fizike, astronomije, kemije, geologije, filozofije, povijesti i drugih znanosti. Novo duhovno stanje Europe dovest će do tehničkog i tehnološkog preobražaja u metalurgiji, prometu, građevinarstvu i elektroindustriji, koji leži u osnovi velike industrijske revolucije.²⁸ Uzrok ovakvih drastičnih promjena bila je sklonost buržoazije da u svojim rukama ima što efikasnija i raznovrsnija sredstva poslovanja i napredovanja.²⁹ Pretenzije i želje ove društvene klase u usponu bit će produkt dvije crte sukoba o kojima pišu Lipset i Rokkan. Oni kao prvu crtu sukoba navode sraz između ruralnih interesa i interesa industrijskih poduzetnika.³⁰ Jačanjem svjetske trgovine i rastom industrijske proizvodnje stvorila se napetost između proizvođača na selu i poduzetnika u gradu. Napetost nije nastala sama od sebe, već se prenijela iz prethodnih povijesnih perioda. Stare podjele između staleža najčešće su prenošene u parlamentarne sustave unutar kojih sami staleži postaju zasebni politički entiteti. Zastupnici ruralnih sredina formirat će konzervativno-agrarne stranke koje će se sukobiti s građanima okupljenima oko liberalno-radikalnih opcija.³¹ Druga crta sukoba o kojoj pišu Lipset i Rokkan odnosi se na konflikt između posjednika i zaposlenika.³² Oni u svojoj knjizi opisuju duhovno stanje radnika sljedećim riječima: „*Sve veće mase nadničara, bilo u poljoprivredi, šumarstvu ili industriji, negodovala su zbog svojih uvjeta rada i nesigurnosti svojih ugovora, a mnogi od njih osjećali su se društveno i kulturno otuđenima od vlasnika i poslodavaca.*“³³ U

²⁶ Isto, str. 16.

²⁷ Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 313.

²⁸ Isto, str. 344.

²⁹ Isto, str. 313.

³⁰ D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., str. 89.

³¹ S. M. Lipset, S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments*, 1967. str. 20.

³² D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., str. 89

³³ S. M. Lipset, S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments*, 1967. str. 22.

kratkom periodu dolazi do velikog društvenog preobražaja, stare društvene strukture su zamijenjene novima. Središte društvenih sukoba postaje odnos između buržoazije i proletarijata.³⁴ Paralelno s društvenim preobražajem dolazi do promjene strukture stanovništva. Gradsko stanovništvo naglo se povećalo u odnosu na seosko, naročito u industrijski razvijenim zemljama (Engleska, Francuska, Njemačka). Nagli priljev stanovništva produbio je socijalne razlike u velikim gradovima.³⁵ Mase nezaposlenog ili slabo plaćenog naroda čine čitave gradske četvrti. Unatoč tome što je produktivnost rada rasla, raspon između siromaštva i bogatstva se širio. U Engleskoj je 13% imućnih raspolagalo s 93% nacionalnog dohotka, dok je 87% ostalog stanovništva gospodarilo sa 7% dohotka.³⁶ Loši uvjeti rada i niski životni standard natjerali su radničku klasu na formiranje radničkih sindikata.³⁷ Sindikati su nepolitičke organizacije radnika do čijeg nastanka dolazi tijekom borbe za vlastite kolektivne interese radništva koje postaje svjesno da se može osloniti samo na sebe.³⁸ Tek pojavom tzv. znanstvenog socijalizma i njegovim prodorom u radničku svijest dolazi do formiranja prvih socijalističkih stranaka.³⁹ U Britaniji i skandinavskim zemljama stavovi elita bili su otvoreni i pragmatični. Među elitom je postojao aktivan otpor prema socijalističkim strankama i radničkim pokretima, ali s minimalnom ili nikakvom represijom. U navedenim zemljama će se razviti i jake laburističke stranke.⁴⁰ Za razliku od sjeverne Europe i britanskog otočja, na zapadnom i središnjem dijelu kontinenta rascjepi između elite i socijalističkih stranaka bili su dublji. Učestala represija nad sindikatima i socijalistima prisilila je organizaciju radničke klase da se izolira od nacionalne kulture.⁴¹

Dinamične društvene i ekonomske promjene koje su zatekle Europu krajem 18. stoljeća i kroz čitavo 19. stoljeće dovele su do pojave stranačkog života. Industrijska i nacionalna revolucija ključne su za napredak europskog kontinenta, ali sa sobom povlače neslaganje različitih društvenih skupina. Tek donošenjem ustava i uvođenjem parlamentarnog načina vladavine ove društvene skupine postaju političke organizacije koje nazivamo strankama. Primarni cilj ovih organizacija bio je stjecanje i održavanje političke vlasti. No, do ovakvih promjena na političkoj sceni ne bi

³⁴ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 217.

³⁵ Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 362.

³⁶ Isto, str. 363.

³⁷ S. M. Lipset, S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments*, 1967. str. 21.

³⁸ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 224.

³⁹ Isto, str. 225.

⁴⁰ S. M. Lipset, S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments*, 1967. str. 22.

⁴¹ Isto, str. 22.

došlo da se u prethodnom periodu nisu javile ideje liberalnih filozofa koje su pospješile i dodatno potaknule razvoj oprečnih mišljenja.

2.3. Liberalizam

Ugrubo rečeno, liberalizam je politička doktrina koja zaštitu i jačanje slobode pojedinca smatra središnjim problemom politike. Za razvoj ove političke doktrine zaslužni su škotski prosvjetitelji koji su djelovali u drugoj polovici 18. stoljeća. Adam Smith, jedan od vodećih filozofa klasičnog liberalizma među prvima je govorio o „liberalnom planu jednakosti, slobode i pravde“.⁴² John Gray u uvodu knjige *Liberalizam* tvrdi sljedeće: „*Premda liberalizam nema jedinstvenu, nepromjenjivu narav ili suštinu, ima skup jasnih značajki koje pokazuju njegovu modernost i istodobno ga odvajaju od drugih modernih intelektualnih tradicija i s njima povezanih političkih pokreta.*“⁴³ Gray smatra da ne postoji čvrsta definicija liberalizma i objašnjava kako se on u različitim društvima različito razvijao. Unatoč tome tvrdi da postoji jasna koncepcija liberalne ideje čovjeka i društva. Ta koncepcija je, sudeći prema ovom autoru, individualistička (moralno prvenstvo osobe nasuprot zahtjeva društvenog kolektiva), egalitarna (isti moralni status svih ljudi) i melioristička (mogućnost ispravljanja i poboljšavanja društvenih institucija i političkih poredaka).⁴⁴ Slično razmišljanje ima i Will Kymlicka koji niti u jednom dijelu svoje knjige *Liberalizam, zajednica i kultura* ne nudi definiciju liberalizma, već nabroja liberalne vrijednosti, a to su tolerancija, sebstvo, skeptičnost i sloboda.⁴⁵ Postoji niz drugih filozofa i politologa koji nude nešto čvršću definiciju. Njemački politolog Klasu von Beyme tvrdi da je liberalizam politička filozofija utemeljena na ideji slobode i prava pojedinca te tip političke prakse orijentiran prema liberalnoj demokraciji.⁴⁶ Američki filozof John Rawls ideju političkog liberalizma zasniva na svojoj teoriji pravednosti. Putem ove teorije Rawls zastupa stajalište da svaka osoba ima jednako pravo na slobodu te postavlja uvjete koje društvene i ekonomske nejednakosti trebaju zadovoljiti.⁴⁷ Unatoč tome što postoji razlika u definiranju pojma, većina autora koji se bave ovom temom slažu

⁴² J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 11.

⁴³ Isto, str. 11.

⁴⁴ Isto, str. 12.

⁴⁵ W. Kymlicka, *Liberalizam, zajednica i kultura*, Deltakont, Zagreb, 2004., str. 15.-29.

⁴⁶ D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., str. 27

⁴⁷ J. Rawls, *Politički liberalizam*, Kruzak, Zagreb, 2000., str. 5.

se oko toga da je za razumijevanje političkog liberalizma potrebno i razumijevanje njegovog podrijetla i razvitka.

Povijest liberalizma, odnosno liberalnih stranka moguće je podijeliti u nekoliko bitnih faza. Prva faza (17. i 18. st.) je faza izgradnje duhovnih pretpostavki izraženih u humanizmu, racionalizmu, empirizmu, prosvjetiteljstvu i filozofiji liberalno-demokratske organizacije društva.⁴⁸ U 17. stoljeću nalazimo prva sustavna izlaganja modernog individualističkog nazora iz kojih proizlazi liberalna tradicija.⁴⁹ Engleski teoretičar Thomas Hobbes (1588.–1677.) prvi ukazuje na to da je učenje o državnom ugovoru izvrnuto u korist postojećeg sistema vladavine.⁵⁰ Unatoč tome što se njegova teorija društvenog ugovora smatra početnom točkom modernog liberalizma, sam Hobbes u modernom se svijetu ne smatra liberalom. Njegova bliskost s liberalizmom leži u njegovom beskompromisnom individualizmu.⁵¹ Poveznica između Hobbesa i liberalizma još je vidljiva i u njegovoj egalitarničkoj afirmaciji jednake slobode svih ljudi u prirodnom stanju, kao i u njegovom odbacivanju nasljednog prava na političku vlast.⁵² Na teritoriju Nizozemske u sličnom periodu djeluje Benedict de Spinoza (1632.–1677.). Spinoza je dijelio mnoge ideje o čovjeku i društvu s Hobbesom, ali je bio znatno bliži liberalnoj tradiciji nego što je to bio njegov suvremenik. Razlog tome je njegovo vjerovanje da je sloboda pojedinca suštinska vrijednost.⁵³ Ni on ni Hobbes nisu zastupali meliorizam⁵⁴ te nisu vjerovali da sloboda i razum mogu postati temeljeno ljudsko načelo. Zbog ovakvih stajališta smatraju se pretečama liberalizma, ali ne i liberalima.⁵⁵

⁴⁸ D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., str. 28

⁴⁹ J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 23.

⁵⁰ R. Kuhn, *Oblici građanske vladavine*, Komunist, Beograd, 1978., str. 18.

⁵¹ „U filozofiji, pogled na svijet koji naglašava značenje i vrijednost pojedinačnoga, individualnoga i njegove osobitosti. U društvenim znanostima, nauk ili ideologija koja daje primat pojedincu nad svim oblicima društvenosti, polazeći od postavke da je pojedinac glavni izvor i mjerilo svake ljudske djelatnosti, a društveni oblici djelovanja tek su rezultat njegovih interesa, odluka i akcija. U XIX. st. termin se koristio kao oznaka za postojeći gospodarski sustav liberalnoga kapitalizma, nasuprot solidarizmu i kolektivizmu. Individualistička je ideologija prisutna u svim liberalističkim gospodarskim sustavima i praksi ekonomske politike.“, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.

⁵² J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 24.

⁵³ Isto, str. 26.

⁵⁴ „Pravac u filozofiji koji naučava da u svijetu, u kojem postoji dobro i zlo, stalnim naporom ljudskog razuma i volje čovječanstvo može postupno otklanjati zlo i, razvijajući dobro, neprestano napredovati i ostvarivati sve bolji svijet.“, Proleksis enciklopedija online.

⁵⁵ J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 24.

Druga ili praktična faza započinje 1688. godine i traje do početka Francuske građanske revolucije⁵⁶ U ovom periodu dolazi do formiranja liberalne ideje, ali i do odvajanja europskog i engleskog liberalizma. Od sredine 17. stoljeća Engleska se postupno udaljava od trgovine i kolonijalnog izrabljivanja te se okreće industrijskoj proizvodnji. Industrijalizacija je ubrzala urbanizaciju zemlje i ojačala položaj građanstva.⁵⁷ Unatoč tome, englesko plemstvo je zadržalo svoju poziciju moći na selu. Ipak, sitno provincijsko plemstvo sve više počinje sudjelovati u trgovačkim i bankarskim poslovima i time se prilagođava građanskom načinu života. Krupna buržoazija, koja je ovladala gradskim sektorima, u plemićkom načinu življenja vidjela je svoj uzor te njeni članovi sve više teže plemićkom naslovu. Tako je došlo do spajanja plemstva i krupne buržoazije u društvenu skupinu koja se naziva „gentry“⁵⁸. Zajedno su se mogli suprotstaviti apsolutističkim ambicijama krune.⁵⁹ Želja Jakova II. Stuarta da uspostavi apsolutističku monarhiju kontinentalnog tipa rezultirala je Slavnom revolucijom 1688. godine.⁶⁰ Revolucija je okončana porazom monarhije godinu dana poslije. Time je omogućeno da se feudalno staleško predstavništvo tijekom idućeg stoljeća postepeno preobrazi u građanski parlament.⁶¹ Ubrzani razvoj industrije i jačanje građanskog sloja, koji se u Engleskoj dogodio već u 17. stoljeću, kontinentalnu Europu će zahvatiti tek dva stoljeća kasnije. Upravo u razdoblju uspona vigovaca⁶², nakon Slavne revolucije dolazi i do afirmacije liberalnog nazora kao političke prakse. Na praktičnoj razini, engleski je liberalizam promovirao parlamentarnu vlast uz vladavinu zakona te stavio veliki naglasak na slobodu udruživanja i privatno vlasništvo.⁶³

U tom periodu živi i djeluje engleski filozof i fizičar John Locke (1632.–1704.), općenito poznat kao otac liberalizma i jedan od najutjecajnijih mislilaca 17. stoljeća koji 1689. godine izdaje knjigu *Dvije rasprave o vladi* putem koje će predstaviti svoju koncepciju građanskog, odnosno političkog društva. Locke smatra da je razumijevanje prirodnog stanja ljudi uvjet razumijevanja građanskog društva i političke vlasti. Prema njemu je stanje svih ljudi po prirodi stanje savršene

⁵⁶ D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., str. 28.

⁵⁷ R. Kuhn, *Oblici građanske vladavine*, Komunist, Beograd, 1978., str. 22.

⁵⁸ Naziv za niže plemstvo i veleposjednike bez plemićkoga naslova u Engleskoj i na britanskom otočju.

⁵⁹ R. Kuhn, *Oblici građanske vladavine*, Komunist, Beograd, 1978., str. 23.

⁶⁰ J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 32.

⁶¹ R. Kuhn, *Oblici građanske vladavine*, Komunist, Beograd, 1978., str. 23.

⁶² „Politička skupina koja je nastala u Engleskoj u drugoj polovici XVII. stoljeća, a zauzimala se za prevlast prava Parlamenta nad Krunom, širenje građanskih sloboda, biračkoga prava i ukidanje ropstva.“, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.

⁶³ J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 27.

slobode u određivanju svojih radnji i raspolaganju svojim posjedima i osobnostima. Sukladno tomu, čovjek ne smije ovisiti o tuđoj volji i dopuštenju.⁶⁴ Nadalje, napominje kako stanje slobode nije izjednačeno sa stanjem samovolje. Time želi reći kako čovjek nema pravo uništiti sebe ili bilo koje stvorenje u svojem vlasništvu.⁶⁵ Iz prethodnih rečenica vidljivo je da Locke zagovara ideju jednakosti i nezavisnosti te da smatra nanošenje zla drugima besmislenim. On kaže da se „*ne može pretpostaviti neka vrsta podređenosti koja bi nas ovlastila da uništimo jedan drugoga, osim ako nismo stvoreni jedan drugome za uporabu, kao što su niže vrste stvorenja za našu uporabu. Svatko je obvezan očuvati sebe i svoj položaj ne napustiti voljno...*“⁶⁶ Citat nudi uvid u Lockeov stav prema nejednakosti i kršenju slobode. Naime, on je bio zagovaratelj kažnjavanja (prirodni zakon)⁶⁷ ukoliko je ono opravdano. Zato nije ni čudo da političku vlast definira na sljedeći način: „*Dakle, smatram kako politička vlast predstavlja pravo donošenja zakona sa smrtnim kaznama, iz čega slijedi i sa svim manjim kaznama, poradi uređenja i očuvanja imovine, i korištenja snage zajednice u provođenju takvih zakona i u obrani države od inozemne povrede, a sve to jedino poradi javnoga.*“⁶⁸ Prelaskom iz prirodnog stanja u građansko stanje ljudi jedino gube slobodu da kazne pojedince koji krše njihova prirodna prava. Vlada preuzima ovu funkciju na sebe, ali ne čini ništa osim što štiti prava koja su ljudi već prije imali.⁶⁹ Sukladno tomu, Locke je smatrao da apsolutistička monarhija nije u skladu s građanskim društvom i da zbog toga ne može biti oblik građanske vlade. Naime, svrha građanskog društva jest izbjeći i ispraviti nepogodnosti prirodnog stanja preko uspostavljanja vlasti kojoj se svaki pripadnik društva može obratiti zbog nanesene štete ili spora. Takvo nešto nije bilo moguće u apsolutističkom režimu za koji Locke tvrdi da se još uvijek nalazi u prirodnom stanju.⁷⁰ On je vjerovao da su borbe protiv apsolutne monarhije u engleskom društvu primjer pokreta protiv arbitrarne vladavine te da je građansko društvo dostižno svima.⁷¹ Za razliku od Hobbesa i Spinoze, Locke ima pozitivistički pogled na svijet i razvoj društva koji će postati jedan od glavnih karakteristika liberalnih filozofa. Građansko društvo povlači pitanja privatnog vlasništva koje Locke povezuje s individualnom slobodom. On smatra da slobode

⁶⁴ J. Locke, *Dvije rasprave o vladi*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2013., str. 173.

⁶⁵ Isto, str. 175.

⁶⁶ Isto, str. 176.

⁶⁷ Sloboda pojedinca da sam kazni kršenje svojih prirodnih prava.

⁶⁸ J. Locke, *Dvije rasprave o vladi*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2013., str. 172.

⁶⁹ J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 29.

⁷⁰ J. Locke, *Dvije rasprave o vladi*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2013., str. 173.

⁷¹ J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 29.

nema ako nema privatnog vlasništva. Njegova tvrdnja da građansko društvo zahtijeva široku rasprostranjenost privatnog vlasništva postaje glavnom temom budućih liberalnih tekstova i upravo je ta spoznaja njegov najveći doprinos liberalizmu.⁷² Ovakva složena ideja engleskog liberalizma ostaje prisutna sve do razdoblja Johna Stuarta Milla.

U međuvremenu se u Engleskoj pod utjecajem Lockeovog individualističkog modela i vigovskog usmjerenja razvila koncepcija udruživanja pod ograničenom vladom.⁷³ Unatoč tome što se građanstvo izborilo za parlamentarizam (parlamentarna monarhija), model koji je usvojen nije postavio neke dublje društvene sukobe, već je samo naglasio da postoje oprečna mišljenja koja se mogu razriješiti diskusijom.⁷⁴ Uspjeh Slavne revolucije i uspostava parlamentarizma rezultirali su mirnim stoljećem koje će dovesti do daljnjeg napretka engleskog društva, a samim time i liberalne ideje. Tek u drugoj polovici 18. stoljeća Adam Smith će predstaviti strukturiranu ideju klasičnog liberalizma na koju će se nadovezati liberali 19. stoljeća.

Kako bi se shvatila Smithova liberalna teorija potrebno je prvo ukratko predstaviti ideje Davida Humea koji je bio njegov suvremenik i prijatelj. Davide Hume (1711.–1776.) prvenstveno se predstavljao kao politolog. Rasprava o njegovoj političkoj orijentaciji u filozofskim i političkim krugovima ostala je aktualna do danas. Razlog tome je njegovo balansiranje između konzervativizma i liberalizma. Naime, Hume je bio skeptik i konzervativni teoretičar (naginjao je torijevcima)⁷⁵ koji je, unatoč tome, postavio najsnažniju obranu liberalnog sustava ograničene vlade.⁷⁶ On je bio veliki kritičar Lockeove teorije privatnog vlasništva, društvenog ugovora i općenito politike vigovaca. Smatrao je da parlamentarizam produbljuje stranačke sukobe te da može dovesti do građanskih ratova i revolucija.⁷⁷ Usprkos svojim konzervativnim vjerovanjima, Hume staje u obranu liberalnog poretka pozivajući se na činjenicu o čovjekovoj nesavršenosti. On vjeruje da su ograničenost čovjekove dobronamjernosti i intelektualne sposobnosti glavni uzrok pojave osnovnih načela pravde. U djelu *Rasprava o ljudskoj naravi* navodi tri osnovna zakona prirode: zakon stabilnosti posjeda, zakon njihovog dobrovoljnog prijenosa i zakon ispunjavanja

⁷² Isto, str. 28.

⁷³ Isto, str. 27.

⁷⁴ R. Kuhn, *Oblici građanske vladavine*, Komunist, Beograd, 1978., str. 30.

⁷⁵ „Politička skupina koja je nastala u Engleskoj u drugoj polovici XVII. stoljeća, a zauzimala se za prevlast prava Krune nad Parlamentom.“, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.

⁷⁶ J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 39.

⁷⁷ J. Fieser, *Davide Hume*, IEP

obećanja. U eseju *Idea of a Perfect Commonwealth*, Hume ide dalje kreirajući ideju utopije, političkog poretka u kojemu su zakoni prirode potpuno ostvarivi isto kao što je ostvariva individualna sloboda uz vladavinu zakona.⁷⁸

Za razliku od Humea, Adam Smith (1723.–1790.) nije tražio ravnotežu između konzervativizma i liberalizma, već se u potpunosti predao liberalnoj ideji. Danas je glasovit po tome što je postavio temelje ekonomskoj znanosti te se smatra prvim filozofom koji je opisao i obranio sustav liberalnog kapitalizma.⁷⁹ Na Smitha je znatno utjecao čitav Lockeov opus i etika Davida Humea. Ova dva utjecaja spojila su se u djelo *Bogatstvo naroda*, poznato po svojoj širokoj i jednostavnoj obrani slobodnog poduzetništva.⁸⁰ Smithova analiza u tom djelu ima tri važne značajke koje će naslijediti liberali 19. stoljeća. John Gray u svom djelu *Liberalizam* prvu značajku opisuje sljedećim riječima: „*Tu je, prije svega, ideja da se ljudsko društvo razvija kroz niz posebnih faza, epoha ili sustava te kulminira u trgovinskom sustavu ili sustavu slobodnog poduzetništva.*“⁸¹ Smitha objašnjava ideju razvoja ljudskog društva na primjeru Europe. Kao argument nudi prijelaz iz srednjovjekovnog nereda u razmjernu uređenost novog vijeka. Uvjeren je da je srednjovjekovni sustav propao zbog širenja trgovine koja je veleposjednicima omogućila da proizvode pretvore u novac.⁸² Prema Smithu, ovakva drastična promjena bila bi nemoguća bez zemljopisnih otkrića (Amerika i prolaz za istočnu Indiju oko Rta dobre nade) koja su zaslužna i za poboljšanje komunikacijskih i trgovinskih odnosa u cjelini.⁸³ Ovdje je očigledan utjecaj Lockeja i njegove ideje pozitivizma. Smith je zagovaratelj prirodnog razvoja prema napretku koji je potaknut općenitim i neprekidnim naporom svakog čovjeka da poboljša svoje stanje.⁸⁴ Vjerovao je da povijest u velikoj mjeri govori jezikom ekonomije i da se kreće prema lakšem, razumnijem i sigurnijem životu čovječanstva.⁸⁵ Ovo nas dovodi do drugog načela koja navodi Gray: „*Smith, kao i svi veliki klasični liberali, priznaje da promjene u ekonomskom sustavu idu ruku pod ruku s promjenama u političkoj strukturi, tako da je sustav trgovinske slobode prirodni pandan ustavni poredak u kojemu su*

⁷⁸ J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 39.

⁷⁹ L. Strauss, J. Cropsey, *Povijest političke filozofije*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 453.

⁸⁰ Isto, str. 463.

⁸¹ J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 40.

⁸² L. Strauss, J. Cropsey, *Povijest političke filozofije*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 466.

⁸³ Isto, str. 467.

⁸⁴ Isto, str. 466.

⁸⁵ Isto, str. 467.

zajamčene građanske i političke slobode.“⁸⁶ Ovaj sustav predstavlja stanje u kojem je stvarima prepušteno ići prirodnim tijekom. Smith se ovdje nadovezuje na svoje prethodnike te ideju prirodne slobode spaja s Humeovom etikom. On od Humea preuzima misao o čovjekovoj nesavršenosti i prenosi je na čitavo društvo. Sinteza dvaju mišljenja rezultirala je stvaranjem učenja o moralnoj nesavršenosti prirodnog ili najboljeg društvenog poretka, koji se modernoj filozofiji naziva *liberalni kapitalizam* koji Smith naziva sustavom prirodne slobode. Naime, riječ je o slobodnom, naprednom i snošljivom građanskom društvu.⁸⁷ Konačno načelo koje Gray navodi nadovezuje se na prethodno: „Sustav koji Smith izlaže inačica je metodologijskog individualizma, pri čemu je pojedinačni ljudski akter krajnja instanca u svakom objašnjenju društva.“⁸⁸ Drugim riječima, Smithov sustav je individualistički i u njemu se društvene institucije smatraju rezultatom djelovanja pojedinca, ali ne i rezultatom provedbe čovjekove namjere i plana. Sukladno tomu, sustav je individualistički i u moralnom smislu jer se zasniva na ideji prirodne slobode prema kojoj svaka osoba ima najveću slobodu spojivu s jednakom slobodom za sve druge.⁸⁹ Adam Smith se razlikuje od svojih prethodnika sustavnošću i sveobuhvatnošću. U svojem djelu *Bogatstvo naroda* obuhvatio je sve liberalne karakteristike: pozitivizam, individualizam i prirodnu slobodu te ih je sustavno posložio i stvorio prvi ekonomski plan i program za buduće liberale.

Kao što je ranije rečeno, s drugom fazom dolazi do odvajanja engleskog i kontinentalnog tipa liberalizma. U tijeku razvoja građanskog načina života i nastajanja parlamentarizma u Engleskoj, u ostatku Europe vlast drže apsolutističke monarhije⁹⁰. One su dopustile da povlaštenost duhovnog i svjetovnog plemstva poprimi ekstremne oblike. Ipak, bogati trgovci mogli su postati dio plemstva pod uvjetom izlaska iz privrednog života. Proces prijelaza iz nižeg staleža u viši onemogućio je stapanje ove dvije klase što je znatno usporilo razvoj građanskog društva na europskom kontinentu.⁹¹ U ovakvom okružju nastaje kontinentalna inačica liberalizma koja će se usko vezati uz širenje prosvjetiteljstva tijekom druge polovice 18. stoljeća te postati alternativa engleskoj liberalnoj ideji. Za razliku od engleskog liberalizma, kontinentalni filozofi će svoje ideje spojiti s republikanskim vrijednostima što je najuočljivije na primjeru Francuske.

⁸⁶ J. Gray, *Liberalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1999., str. 40.

⁸⁷ L. Strauss, J. Cropsey, *Povijest političke filozofije*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 468.

⁸⁸ J. Gray, *Liberalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1999., str. 40.

⁸⁹ Isto, str. 40.

⁹⁰ „Oblik vlasti na prijelazu iz feudalnoga u kapitalističko društvo, uzima se kao povijesni primjer tipičnog apsolutizma, gdje je sva vlast isključivo u rukama monarha (vladara).“, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.

⁹¹ R. Kuhn, *Oblici građanske vladavine*, Komunist, Beograd, 1978., str. 24.

Naime, francuski filozofi u ranijem periodu uvelike su bili pod engleskim utjecajem i tamošnjim primjerom slobode, a to je najistaknutije u djelima liberala poput Montesquiea i Rousseaua. Do prvog pravog odvajanja ovih dviju tradicija dolazi tek nakon francuske građanske revolucije kada u Francuskoj djeluju i stvaraju Benjamin Constant i Alexis Tocqueville. Njih dvojica vrše prvu pravu sintezu liberalne i republikanske ideje te se u potpunosti odvajaju od angloameričke inačice liberalizma. Kao dodatni uzrok razdvajanja može se uzeti politička snaga Katoličke crkve u Europi, koja je dala kontinentalnom liberalizmu posebnu složenost, vezujući ga više uz slobodu mišljenja i antiklerikalizam.⁹² Iz priloženog je očigledno da je kontinentalna liberalna ideja imala nepovoljnije uvjete razvitka, nego što ih je imala engleska. Manje povoljni uvjeti doveli su do stvaranja nove struje misli koja će se drastično proširiti Europom u 19. stoljeću.

Premda u mnogo čemu nije dijelio ideje francuskog prosvjetiteljstva, Charles Louis de Secondat, barun od Montesquieu (1689.–1755.), reprezentativni je predstavnik francuskog liberalizma. Zajedno s Lockeom smatra se jednim od začetnika liberalne filozofske doktrine, osobito zbog teorije trodiobe vlasti i osude despotizma. U knjizi *O duhu zakona* Montesquieu izlaže svoju podjelu političkih struktura na republike (demokratska ili aristokratska), monarhije i despocije.⁹³ Nedvojbeno smatra da je od četiri vrste vladavine oblik demokracije najbolji. Svoju privrženost prema demokraciji argumentira stanjem kreposti građana koje se može zateći samo u demokratskim sistemima. Načelo kreposti predstavlja stanje u kojem svi građani sudjeluju u izboru vlastitih upravljača i donošenju zakona kojih se sami moraju pridržavati.⁹⁴ Filozof je monarhijski način vlasti smjestio u sredinu jer u njemu, za razliku od despocija, jedna osoba vlada prema nepromjenjivim i ustanovljenim zakonima.⁹⁵ Montesquieu je zbog čestog spajanja zakonodavne i izvršne vlasti imao oštar stav prema dvorovima i monarhiji općenito. Sukladno tomu, kritizira načelo časti, odnosno superiornost položaja osobe na kojem se temelji čitav monarhijski sustav kojeg smatra nemoralnijim, nepravičnijim i nestabilnijim od demokracije.⁹⁶ Montesquieu na samo dno stavlja despocij, politički sistem u kojem jedan čovjek vlada kako želi bez zakona. Kasnije u djelu pod utjecajem građanskog stanja koje je zahvatilo Englesku, Montesquieu formira svoju ideju slobode. Njegova sloboda predstavlja pravo da se čini sve što dopuštaju zakoni. Ovakva ideja

⁹² J. Gray, *Liberalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1999., str. 32.

⁹³ L. Strauss, J. Cropsey, *Povijest političke filozofije*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 365.

⁹⁴ Isto, str. 366.

⁹⁵ Isto, str. 368.

⁹⁶ Isto, str. 368.

slobode sastoji se od dva aspekta: uravnoteženog uređenja i građaninovog osjećaja pravne sigurnosti pri čemu prvo pridonosi drugome. Montesquieu je vjerovao da je glavni preduvjet slobode provođenje trodiobe vlasti (zakonodavna, izvršna i sudska) tako da se svaka nalazi u različitim rukama.⁹⁷ Osim što je pisao o obliku ustavne vlasti uz vladavinu zakona i branio je od svih vrsta despotizma i tiranije, Montesquieu je zagovarao i dao primjer naturalističkog pristupa proučavanja političkog i društvenog života. Ovim pristupom je naglasio utjecaj geografskih, klimatskih i drugih prirodnih uvjeta na društvene institucije i ponašanje.⁹⁸ Vjerovao je da različiti uvjeti potiču različite sklonosti i potrebe, drugačije moralne mogućnosti i drugačije vrijednosti. Premda ga je najviše zanimala Europa, svoje znanstveno objašnjenje i ocjenu ljudskih poslova proširio je na sva vremena i mjesta.⁹⁹ Njegova politička teorija odjeknula je kontinentalnom Europom te postala vrlo utjecajnom u krugovima francuskih, ali i kontinentalnih liberala.

Montesquieuovu političku tradiciju će nastaviti i unaprijediti nekolicina francuskih filozofa i političara (Condorcet, Rousseau, Voltaire, itd.) koja je djelovala u 18. stoljeću. Njihov je doprinos kontinentalnoj liberalnoj ideji neupitan, ali je ista ideja kroz čitavo stoljeće ostala pod velikim utjecajem engleske filozofije i društva. Blage pretenzije prema republikanskim vrijednostima prerast će u zasebnu struju mišljenja tek s trećom fazom liberalizma čiji je početak obilježen Francuskom revolucijom. Kao što je ranije rečeno, 1789. godine prevladan je feudalni sistem, ukinute su staleške povlastice i obznanjena ljudska i građanska prava što je trajno utjecalo na ustave svih građanskih društava.¹⁰⁰ U periodu od naredne tri godine uvedeno je opće pravo glasa i ukinuta je monarhija. Unatoč tome što je krupna buržoazija 1794. godine uspjela prekinuti ovaj proces demokratizacije, ona nije u potpunosti mogla izbrisati njezine rezultate. Proces koji se u Engleskoj povlačio nekoliko stoljeća, u Francuskoj je bio zbijen u svega nekoliko godina. Iako je revolucija naposljetku poražena te smijenjena od krupne buržoazije, a u konačnici i od monarhije, širenje njezinih ideja u Europi se više nije moglo zaustaviti.¹⁰¹ Ova liberalna faza obilježena je pojavom prvih stranka, jačanjem liberalnih i nacionalnih pokreta te je obuhvatila gotovo čitavu prvu polovicu 19. stoljeća, točnije od Napoleona pa sve do građanskih revolucija 1848. godine.¹⁰²

⁹⁷ Isto, str. 370.

⁹⁸ J. Gray, *Liberalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1999., str. 33.

⁹⁹ L. Strauss, J. Cropsey, *Povijest političke filozofije*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 378.

¹⁰⁰ R. Kuhn, *Oblici građanske vladavine*, Komunist, Beograd, 1978., str. 24.

¹⁰¹ Isto, str. 24.

¹⁰² D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., str. 28.

Francuska građanska revolucija potaknula je niz reakcija u Europi te omogućila francuskom liberalizmu da poprimi vlastiti identitet. U Francuskoj je teror natjerao vodeće liberalne mislioce da ponovo promisle o optimizmu i racionalizmu prosvjetiteljstva te da odbace totalitarnu teoriju demokracije kao sredstva opće volje koja je nagovještena u tekstovima J. J. Rousseau.¹⁰³ Najdublju kritiku Rousseauove teorije demokracije uputio je Benjamin Constant koji ga kritizira zbog antičkog shvaćanja slobode (sloboda koja se sastoji od kolektivne, ali izravne uporabe mnogih povlastica suverenosti, vijećanja o javnom boljitku, o ratu i miru, glasovanja o zakonu, itd.). Za njega je, kao i za sve ostale klasične liberale, sloboda nešto sveto i apsolutno.¹⁰⁴ On u svojoj kritici tvrdi sljedeće: „*Sloboda je pravo svakog čovjeka da bude podvrgnut samo zakonu, pravo da ne bude uhićen, da mu se ne sudi, da ga se ne ubije ili na bilo koji način zbog hira jednog ili više pojedinaca. To je pravo svakog da izrazi svoje mišljenje, da se bavi svojim poslom, da dođe i da ode, da se udruži s drugima. To je, naposljetku, pravo svakog da utječe na upravljanje državom imenovanjem svih ili nekih njezinih dužnosnika ili svojim savjetom, zahtjevima i peticijama koje su uz vlast obvezne, u manjoj ili većoj mjeri, uzeti u obzir.*“¹⁰⁵ Postavljanjem vlastitih načela, Constant vrši kritiku antičkog shvaćanja slobode koju smatra zastarjelom i neprimjenjivom na moderna društva. Zbog toga nudi svoju ideju slobode za elite kojom se pokušava udaljiti od mišljenja da je najbitnije političko pitanje tko provodi vlast. Za njega je način provođenja vlasti nebitan ukoliko je narod zaštićen od njene zlouporabe i svemoći.¹⁰⁶ Nadalje, on vjeruje da je najbolja vlast ona koju narod najmanje osjeća jer ukazuje na najviši stupanj slobode. Sukladno tomu, Constant zagovara državnu vlast u obliku parlamentarne monarhije u kojoj najvišu zakonodavnu funkciju vrši skupina izabrana na temelju visokog cenzusa. Ova skupina se brine o zaštiti siromašnih i eksploatiranih građana koji nemaju politička prava te se protivi restauraciji feudalizma.¹⁰⁷ Nije čudno da će se oko njegove ideje skupiti razni francuski liberali i stvoriti program pod nazivom *garantizam*, čiji je cilj, po uzoru na Englesku, razviti zaseban nauk o građanskoj i političkoj slobodi.¹⁰⁸ Constant je također bitan radi rasvjetljivanja činjenice da su individualna sloboda i narodna demokracija sadržajno, ali ne i nužno, u odnosu.¹⁰⁹

¹⁰³ J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 35.

¹⁰⁴ Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 418.

¹⁰⁵ J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 36.

¹⁰⁶ Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 417.-418.

¹⁰⁷ Isto, str. 418.

¹⁰⁸ J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 35.

¹⁰⁹ Isto, str. 36.

Njihovim odnosom puno više će se baviti Alexis de Tocqueville (1805.–1859.) u svom djelu *Demokracije u Americi*. Objavljivanjem ovog djela Tocqueville se afirmirao kao jedan od najistaknutijih analitičara problema demokracije.¹¹⁰ Svoju političku teoriju zasniva na sukobu aristokratskog i demokratskog uređenja, a kao primjer eskalacije nudi francusku građansku revoluciju čiju demokraciju naziva šarenom i konfuznom. Izlaz iz nestabilnosti za njega bi značio zaustavljanje sukoba i formiranje društveno-političkog modela koji bi se zasnivao na mješavini pozitivnih karakteristika jedne i druge vlasti.¹¹¹ Tocqueville vjeruje da društvo evoluira prema demokraciji i jednakosti te napominje da je bilo kakvo suprotstavljanje ovom procesu iluzorno.¹¹² S Constatnom dijeli stajalište o opasnosti demokracije koja može završiti u despotizmu.¹¹³ Ovakve deformacije demokracije u despotizam uzrokuju državno-politički centralizam i privredni intervencionizam. Centralizacijom države i intervencijama u privredi vlast postaje toliko moćna da prestaje misliti na svijest i stanje građana.¹¹⁴ Kako bi se ovo spriječilo potrebno je izabrati vlast koja neće biti u mogućnosti ponuditi pretjeranu koncentraciju moći jednoj osobi ili jednom državnom organu. Tocqueville smatra da nije bitno hoće li ta vlast biti parlamentarna monarhija ili republika, ako ispunjava navedene uvjete. Naposljetku je stvorio teorijski model aristokratskog demokratizma u kojem se građani organiziraju u udruženja aristokratskog duha.¹¹⁵ Benjamin Constant i Alexis de Tocqueville dali su postrevolucionarnom francuskom liberalizmu prepoznatljiv izgled, utemeljen na jakom individualizmu i pesimizmu u pogledu budućnosti slobode.¹¹⁶ Odvajaju se od ideje čiste demokracije te traže nove načine vladavine koji bi išli ruku pod ruku s liberalnim vrijednostima. Na tom putu vrše razne sinteze i preispitivanja prošlih sistema kako bi spriječili da se bliskoj, ali i široj budućnosti, ne ponovi teror Francuske revolucije. Na njihovim će se idejama izgraditi nova ideja europskog liberalizma koja će obilježiti čitavo jedno stoljeće.

Engleski liberalizam također će poprimiti nove oblike u periodu nakon Francuske građanske revolucije. Otočku liberalnu tradiciju unaprijedit će utilitarističke ideje Jeremija

¹¹⁰ L. Strauss, J. Cropsey, *Povijest političke filozofije*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 537.

¹¹¹ Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 419.

¹¹² Isto, str. 420.

¹¹³ J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 37.

¹¹⁴ Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 420.

¹¹⁵ Isto, str. 421.

¹¹⁶ J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999., str. 37.

Benthama i Jamesa Milla koji predstavljaju tipičnu ideologiju buržoazije na vlasti.¹¹⁷ Jeremy Bentham (1748.–1832.) počeo je kao kritičar postojećih pravnih institucija i njihovih filozofskih temelja kako bi se naposljetku okrenuo osmišljavanju novih institucija zasnovanih na filozofiji koju je držao prikladnom.¹¹⁸ Svoju političku i etičku teoriju, koju naziva *utilitarizam*, izlaže u djelu *Uvod u načela morala i zakonodavstva* te je predstavlja sljedećim riječima: „*Priroda je čovjeka stavila pod vlast dva vrhovna gospodara, boli i ugone.*“ Bentham vjeruje da bol i ugon ne određuju samo ono što ljudi čine, već ih smatra osnovom na temelju koje bi ljudi trebali odlučivati što će činiti. On sreću razumije kao život ugoni i odsutnost boli, a nesreću kao život boli i odsutnost ugoni. Na ovim temeljima postavlja utilitarno načelo koje odobrava ili ne odobrava bilo koje djelovanje, ovisno o količini sreće/nesreće koje to djelovanje može prouzročiti.¹¹⁹ U skladu s njegovim etičkim načelima jedina svrha vlasti postaje vladavina sreće unutar zajednice nad kojom se vlada. Bentham nadalje zagovara i ideju države u kojoj će aristokratska snaga biti uravnotežena sa snagama buržoazije. Ovakvo stajalište (umjereni liberalizam i pozitivizam) imao je do početka 19. stoljeća kada se sve više okreće demokratskoj tradiciji. Tada počinje naglašavati važnost narodnog suvereniteta i općeg prava glasa za sve građane.¹²⁰ U svemu ovome suglasan je James Mill (1773. - 1832.), njegov učenik i prijatelj. Mill je bio znatno radikalniji od svojeg učitelja u kritici aristokratizma britanskog društva, ali je u političkim rješenjima bio nešto umjereniji. U djelu *Ogled o vladavini bez rasprave* prihvaća Benthamovu psihologiju i etiku te ih primjenjuje na pitanje vladavine.¹²¹ On zagovara pravilnu razdiobu putem koje bi svatko uzeo najveću moguću količinu ploda svog rada. Na ovaj bi se način među ljudima razvila težnja k najvećoj mogućoj sreći.¹²² Svrha vlade jest omogućiti ljudski put prema sreći. Naime, Mill smatra da su tradicionalni načini vladavine (demokracije, monarhija, despotizma) neefikasni i da ne mogu dovesti do postavljenog cilja. Sukladno tomu, predstavlja svoj politički sustav koji se sastoji od naroda, upravljača i nadziratelja. Prema njemu, narod bi birao predstavnike koji bi nadzirali upravljače, a sve bi se to provodilo putem predstavničkog sustava.¹²³ Najbolji ljudi u Engleskoj, sloj buržoazije,

¹¹⁷ Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 414.

¹¹⁸ L. Strauss, J. Cropsey, *Povijest političke filozofije*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 509.

¹¹⁹ Isto, str. 509.

¹²⁰ Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 414.

¹²¹ L. Strauss, J. Cropsey, *Povijest političke filozofije*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 511.

¹²² Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 416.

¹²³ L. Strauss, J. Cropsey, *Povijest političke filozofije*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 512.

preuzeli bi vodstvo nad narodom te bi im omogućili biranje zastupnika koji će donositi zakone i nadzirati vladu.¹²⁴

Tijekom prve polovice 19. stoljeća građanska društva su zakoračila u epohu zrelog liberalizma. Novo stoljeće dozvolilo je dolazak do njegovog punog izražaja na ekonomskom, političkom, intelektualnom i društvenom planu. Ekonomski liberalizam ostvario je zaštitu privatnog vlasništva, slobodu stjecanja profita i uklanjanje državne te administrativne regulative u privredi. Politički liberalne doktrine prve polovice stoljeća odlikuju se borbom za uvođenje parlamentarnog sustava vlasti i predstavničke vlade, slobode stranačkog organiziranja, pravne jednakosti, širokih građanskih sloboda, nepovredivosti ličnosti i zakonitosti rada državnih organa. Socijalni ili društveni liberalizam tog perioda zagovara ideju čovjeka zaslužnog za svoju sreću te zabranjuje bilo kakvu vrstu intervencije države u cilju popravljivanja položaja određenih kategorija društva. Sukladno s prethodnim načelima, glavne značajke intelektualnog liberalizma 19. stoljeća su antiklerikalizam, duh tolerancije, odvajanje crkve i države i sloboda intelektualnog vlasništva.¹²⁵ Kao što je rečeno, u raznim se krajevima liberalizam različito razvijao. U zapadnoeuropskim (Velika Britanija, Francuska, Nizozemska) i skandinavskim zemljama liberalni principi odnose pobjedu nakon 1830. godine. To je najvidljivije na primjeru Belgije u kojoj su liberali proglasili privremenu vladu i raspisali izbore za nacionalni kongres.¹²⁶ Kao dodatni primjer može se navesti izborna reforma provedena 1832. godine koja je povećala udio engleskog stanovništva koje ima pravo glasa s 2% na 5%.¹²⁷ Sasvim je normalno da se načela i učenja liberalizma najdosljednije primjenjuju u Velikoj Britaniji koja nije toliko pogođena političkim i klasnim borbama. Na kontinentu također dolazi do primjene liberalnih načela, ali u nešto manjem intenzitetu, ponajviše zbog raznih političkih opcije koje će se formirati u periodu prve polovice 19. stoljeća. Liberalizam centralne, južne i jugoistočne Europe bit će definiran borbenom ideologijom klase koja se bori za dolazak na vlast. Takav je slučaj u njemačkim zemljama, Španjolskoj, Italiji i Habsburškoj monarhiji. U ovim zemljama se liberalizam usko veže uz nacionalne pokrete i njihove ideologije. Istočnu Europu neće zahvatiti val liberalizma koji se dogodio u ostatku Europe. Liberalne opcije koje će se pojaviti u tom djelu kontinenta bit će slabe

¹²⁴ Isto, str. 513.

¹²⁵ Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 413.

¹²⁶ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 84.

¹²⁷ R. Kuhn, *Oblici građanske vladavine*, Komunist, Beograd, 1978., str. 39.

i vrlo često progonjene od strane vladajućih.¹²⁸ Treća faza liberalizma završava 1847. godine i ostavlja prostor četvrtoj i petoj o kojima će biti više riječi u sljedećem poglavlju.

2.4. Afirmiranje i djelovanje liberalnih političkih stranaka

Četvrta i peta faza liberalizma započinju istovremeno. Europu je 1848. godine zahvatio val građanskih revolucija, događaj koji je u historiografiji poznat pod nazivom „*proljeće naroda*“.¹²⁹ Opći uzrok koji je vodio k revoluciji 1848. – 1849. godine bila je neusklađenost socijalno-ekonomskog i političkog razvoja kroz prvu polovicu stoljeća. Revolucija 1848. godine suočila se s nešto kompleksnijom situacijom negoli je to bilo za vrijeme francuske buržoaske revolucije koja je bila obilježena sukobima na relacijama feudalizam-kapitalizam i plemstvo-buržoazija. Prethodne relacije zamjenjuje, u razvijenim državama, sukob između buržoazije i proletarijata.¹³⁰ Radnički i socijalistički pokret postaje učestala pojava u razvijenim europskim zemljama već 30-ih i 40-ih godina te se među članovima pokreta postepeno razvija svijest o mijenjanju društvenog poretka u cjelini.¹³¹ Paralelno s nastankom spomenutih pokreta na povijesnoj se sceni po prvi put postavlja nacionalno pitanje. Tijekom prve polovice stoljeća dolazi do jačanja nacionalne svijesti koja naposljetku postaje pokretačka sila širokih i snažnih pokreta za nacionalni suverenitet i stvaranje jedinstvenih i samostalnih država. Navedene komponente u mnogim krajevima Europe postat će nerazdvojne sastavnice građanske revolucije.¹³²

Proljeće naroda započelo je ustancima u Italiji početkom 1848. godine. Dvanaestog siječnja dogodio se ustanak u Palermu nakon čega su uslijedili ustanci i u drugim talijanskim gradovima (Venecija, Milano itd.).¹³³ Građanska revolucija se u kratkom periodu proširila ostatkom Europe. Revolucionarni pokreti bili su definirani čimbenicima poput vrste vlasti i ostvarivanja cilja, no usprkos tome vidljive su razlike između pojedinih pokreta. Francuski revolucionarni pokret borio se za uspostavu republikanske vlasti i općeg prava glasa svih građana starijih od 21 godine.¹³⁴ Ista se revolucija u njemačkim zemljama suočila s problemom ukidanja feudalizma i rušenja

¹²⁸ Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 414.

¹²⁹ D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., str. 28.

¹³⁰ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 217.

¹³¹ R. Kuhn, *Oblici građanske vladavine*, Komunist, Beograd, 1978., str. 64.

¹³² Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 217.

¹³³ E. Cravetto, *Povijest XIV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 64.

¹³⁴ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 238.

apsolutizma te nacionalnim ujedinjenjem.¹³⁵ Ideja nacionalnog ujedinjenja također je bila prisutna među pristašama talijanskog revolucionarnog pokreta. Unatoč tome što je u svim zemljama revolucija bila ugušena, ostvarene su temeljne ideje buržoaske revolucije: ukinuti su feudalni odnosi na čitavom kontinentu (osim Turske i Rusije), a ideja liberalnog političkog režima ostala je aktualna u nadolazećem periodu. Uvođenje ustavnosti i parlamentarizma u pojedinim zemljama kao što su Francuska, Belgija, Nizozemska, Švicarska te neke njemačke države ne povlači za sobom pojavu demokracije jer u tim zemljama na vlast dolazi sloj krupne buržoazije udružen s liberalnom aristokracijom.¹³⁶ Četvrta faza završava zajedno s revolucijom te ostavlja prostor petoj, točnije trijumfu liberalnog kapitalizma.¹³⁷

Poslije pobjede Veljačke revolucije 1848. godine u Francuskoj je uspostavljena Druga Republika s privremenom vladom koja je odmah po svom nastanku proglasila opće pravo glasa, slobodu tiska i političkog djelovanja.¹³⁸ Odluke koje je donijela privremena vlada omogućile su održavanje izbora te su dovele do formiranja tri glavne političke struje unutar francuskog društva. Socijalisti, koji su predstavljali najmlađu političku ideologiju, u svega su nekoliko dana nakon donesenih odluka osnovali preko 145 političkih klubova.¹³⁹ Unatoč velikoj mobilizaciji na izborima za ustavotvornu skupštinu, ostvarili su samo 30 mandata od njih 900. Nešto uspješniji bili su *Légitimistes* (Legitimisti),¹⁴⁰ koji su ostvarili 250 mandata. Ostala mjesta pripala su republikancima (liberali koji se zalažu za republiku) okupljenima oko stranke *Républicains modérés* (Umjereni republikanci).¹⁴¹ Društvena struktura Umjerenih republikanaca bila je heterogena. Krupna buržoazija osnovala je Republikanski klub za slobodu izbora čiji je cilj bio očuvanje društvenog poretka i vlasti buržoazije. Umjereni demokratsko krilo republikanaca borilo se za obranu demokratskih sloboda, ali bez posredovanja države u odnosima između rada i kapitala. S njima su bili suglasni demokrati koji su nadodali određene ideje kojima bi se poboljšao položaj proletarijata, a to su, da samo spomenemo najvažnije, demokratizacija kredita, briga o nezaposlenima i progresivno oporezivanje. Unatoč razlikama, tri republikanske frakcije slagale su

¹³⁵ Isto, str. 246.

¹³⁶ Isto, str. 282.

¹³⁷ D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999., str. 28.

¹³⁸ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 237.

¹³⁹ Isto, str. 238.

¹⁴⁰ „Pristaša legitimizma, tj. načela nepromjenljivosti nasljedne monarhije, čije se pravo na prijestolje zasniva na »milosti božjoj«, a ne na pravu naroda na samoodređenje.“, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.

¹⁴¹ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 241.

se oko pitanja donošenja ustava i otpora koji se treba pružiti socijalizmu.¹⁴² Ustav koji je donesen u studenom bio je u skladu s republikanskom liberalnom tradicijom. Njime je proglašeno republikansko državno uređenje koje sa sobom povlači trodiobu vlasti te ozakonjeno opće pravo glasa.¹⁴³ Republikanski ustav Francuskoj dao je predsjednika u čijim je rukama bila izvršna vlast. Louis-Napoleon Bonaparte postao je prvi predsjednik jedne europske republike.¹⁴⁴ Njegov mandat obilježen je konzervativizmom i antirepublikanskim djelovanjem, a završio je ukidanjem republike i proglašenjem carstva 1852. godine.¹⁴⁵ Republikanska i demokratska opozicija bile su slomljene, a politička sloboda suspendirana.¹⁴⁶ Uslijedilo je razdoblje autoritarnog Carstva koje je trajalo do 1860. godine. Ovo razdoblje definirano je ukidanjem demokratskih prava i sloboda, gušenjem svakog pokušaja opozicije i strogom birokratsko-diktatorskom vladavinom.¹⁴⁷ Ipak, unatoč progonima, republikanska opozicija nastavlja s djelovanjem. Već 1857. godine izlaze na izbore i osvajaju 665 000 glasova.¹⁴⁸ Ulazak petorice republikanaca (Ollivier, Darimon, Favre, Picard, Henon) u skupštinu može se interpretirati kao znak otpora prema autokratskoj vladavini Napoleona III.¹⁴⁹ Krajem 50-ih godina car gubi potporu krupne buržoazije i Crkve i okreće se liberalizaciji kako bi povećao vlastitu popularnost. Ovom odlukom omogućio je ponovno djelovanje opozicije, ponajviše republikanske i socijalističke. Opadanje popularnosti nastavilo se i u sljedećem desetljeću. Car je proveo niz liberalnih reformi koje su ponovo više pomogle opoziciji negoli carskom režimu.¹⁵⁰ Najbolji primjer nepromišljenosti njegove politike su izbori održani 1869. godine na kojima je opozicija osvojila više mandata nego pristaše režima.¹⁵¹ Konačni pad Napoleona III. dogodio se 1870. godine kada je doživio poraz od pruske vojske u bitci kod Sedana.¹⁵² Njegov odlazak s političke scene omogućio je povratak republike i potpunu političku slobodu. Za uspostavu Treće Republike zaslužni su članovi Umjerenih republikanaca koji su u tom periodu sjedili u zakonodavnoj skupštini, predstavljajući Pariz i druge velike gradove. Republikanska skupina ostala je heterogena kroz čitavo carsko razdoblje što je na kraju dovelo do

¹⁴² Isto, str. 241.

¹⁴³ Isto, str. 244.

¹⁴⁴ C. Guyver, *The Second French Republic 1848.-1852.*, Palgrave Macmillan, London, 2006., str. 296.

¹⁴⁵ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 241.

¹⁴⁶ Isto, str. 321.

¹⁴⁷ Isto, str. 326.

¹⁴⁸ Isto, str. 328.

¹⁴⁹ E. Cravetto, *Povijest XIV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 284.

¹⁵⁰ W. Fortescue, *The Third Republic in France 1870.-1940.*, Routledge, London, 2001., str. 1.

¹⁵¹ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 332.

¹⁵² E. Cravetto, *Povijest XIV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 296.

unutarstranačkog raskola 1871. godine.¹⁵³ Starija generacija republikanaca okupila se oko Julesa Grévyja i formirala stranku po nazivom *Gauche républicaine* (Republikanska ljevica). S druge strane, stranka *Union républicaine* (Unija republikanaca), pod vodstvom Léona Gambetta, stvorila je alternativu za mlađe članove republikanske struje. Pred novonastale stranke stavljen je zadatak održivosti republike u teoriji i praksi.¹⁵⁴ I jedini i drugi zalagali su se za napredak i postignuća Francuske revolucije. Ovakva politika bila je vidljiva u govoru Leona Gambetta održanom 1872. godine u kojem inzistira na tezi da je Unija republikanaca stranka koja jamči sigurnu budućnost i miran razvoj tekovina revolucije. Nadalje, spominje opće pravo glasa i prosvjetiteljski um koji su prema njemu ključni za uspostavu i održavanje republike. Uza sve navedeno, Gambett inzistira i da ta republika bude konzervativna po pitanju vladavine prava i održavanja mira u zemlji i inozemstvu.¹⁵⁵ Gambett kroz govor pruža sintezu liberalnih i konzervativnih ideja putem kojih bi se uspostavila čvrsta republikanska država. On se nadovezuje na pozitivizam liberalnih filozofa te zagovara ideju racionalnog uma, nastalu još u doba prosvjetiteljstva. Svoju vjeru u napredak pokušava prenijeti na francuske građane i na taj način zadobiti njihovu naklonost. Malo dublja analiza dovodi do realizacije i zaključka kako njegova stajališta nemaju veze s konzervativizmom, već da taj pojam koristi u političke svrhe. Ideja vladavine prava javlja se već u ranim fazama liberalizama (John Locke, J. J. Rousseau) te se smatra temeljnom tekovinom Francuske revolucije (*Deklaracija o pravima čovjeka i građanina*). Ideja mira također nije strana liberalnim misliocima poput Tocqueville, Benthamu i mnogih drugih. Republikanska strategija prisvajanja titule konzervativaca urodila je plodom.¹⁵⁶ Do kraja 70-ih godina Unija republikanaca će postati vodeća francuska politička stranka. Godine 1877. odnose prvu pobjedu na parlamentarnim izborima s čak 60% podrške. Nakon pobjede, republikanci šire utjecaj diljem Francuske te im se priključuje veliki broj francuskog stanovništva. Neke političke organizacije mijenjaju imena kako bi se približile njihovoj ideji. Najbolji primjer toga je stranka iz Venecija koja 1878. mijenja ime iz *Cercle de la paix* (Krug mira) u *Cercle de l'Union républicaine* (Krug republikanske unije).¹⁵⁷ Kandidat Republikanske ljevice pobjeđuje 1879. godine na predsjedničkim izborima. Tim događajem čitava vlast prelazi u ruke republikanaca. Novoizabrana skupština borila se za republikanske novine,

¹⁵³ W. Fortescue, *The Third Republic in France 1870.-1940.*, Routledge, London, 2001., str. 7.

¹⁵⁴ M. Hawkins, *What's in a Name? Republicanism and Conservatism in France 1871-1879*, JSTOR, 2005., str. 125.

¹⁵⁵ Isto, str. 122.

¹⁵⁶ Isto, str. 137.

¹⁵⁷ H. Courrière, *Les Alpes-Maritimes et la République*, Rennes, University Press, Licenca, 2023., str. 29.

potpisivanje peticija, intenziviranje političkog okupljanja i glasovanje.¹⁵⁸ Veliki naglasak stavljen je i na pojednostavljenje školstva i sekularizaciju školskog sistema. Nova vlada odmah je započela sa sekularizacijom koja je u potpunosti bila dovršena do 1880. godine.¹⁵⁹ Oslobođanje školstva od crkvenog utjecaja jedan je od boljih primjera antiklerikalne politike koja se veže uz kontinentalnu inačicu liberalizma. Ovim putem republikanci su pokušali uspostaviti egalitarno društvo u kojem je svatko mogao upravljati samim sobom.¹⁶⁰ Sekularizacija se prenijela i u domenu pravosuđa. U razdoblju između 1879. i 1883. godine zamijenjen je čitav pravosudni kadar. Ovakav potez omogućio je lakše donošenje republikanskih i liberalnih zakona. Sukladno tomu 1881. godine prepisani su zakoni koji reguliraju slobodu udruživanja i slobodu tiska. Također je skraćena lista kaznenih djela te po prvi put dolazi i do prakticiranja javnih natječaja i građanskog braka. Prva republikanska vlada borila se za slobodu i proširenje građanskih prava u skladu s promaknućem sekularnih i demokratskih načela. U praksi je to značilo liberalizaciju s ponekim neliberalnim napadima na stare hijerarhijske strukture poput crkve i pravosuđa.¹⁶¹ Prvo razdoblje republikanske vladavine završava iznenadnom smrću Leona Gambetta 1882. godine.¹⁶² Nakon njegove smrti dolazi do novog zbližavanja te naposljetku i spajanja razdvojenih republikanskih stranaka. Republikanska ljevica i Unija republikanaca ponovo se ujedinjuju pod imenom Umjereni republikanci te zajedno nastavljaju djelovati do kraja stoljeća. Republikanizam od sredine 80-ih godina ulazi u fazu zastoja i nepokretnosti.¹⁶³ Vrlo brzo postalo je jasno da je riječ o stranci prijelaznog perioda koja nije imala budućnost.¹⁶⁴ Umjereni republikanci nisu se mogli nositi s problemima koji su ih dočekali (socijalizam, nacionalizacija privrede, željeznice, jačanje vojske, itd.).¹⁶⁵ Već 1885. godine pojavljuju se duboke ideološke pukotine koje su bile ključne za konačno propadanje republikanaca i njihove politike.¹⁶⁶ U svega nekoliko godina republika je postala konzervativna i bezidejna.

¹⁵⁸ E. Cravetto, *Povijest XV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 422.

¹⁵⁹ P. Nord, *The Republican Moment*, Harvard University Press, London, 1995., str. 136.

¹⁶⁰ E. Cravetto, *Povijest XV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 425.

¹⁶¹ P. Nord, *The Republican Moment*, Harvard University Press, London, 1995., str. 137.

¹⁶² E. Cravetto, *Povijest XV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 424.

¹⁶³ T. Zeldin, *France 1848.-1940.*, Oxford University Press, London, 1973., str. 639.

¹⁶⁴ E. Cravetto, *Povijest XV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 428.

¹⁶⁵ T. Zeldin, *France 1848.-1940.*, Oxford University Press, London, 1973., str. 636.

¹⁶⁶ E. Cravetto, *Povijest XV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 427.

Revolucija koja je započela u Italiji 1848. godine bila je dugoročnija i ratobornija od revolucije koja se istovremeno odvijala u Francuskoj. Razlog tome bila je teritorijalna razjedinjenost talijanskih država te rat s Habsburškom monarhijom koji se vodio oko Lombardije i Veneta. Želja talijanskog stanovništva za ujedinjenjem potakla je niz sukoba koji su doveli do proglašenja ustava i uspostave demokratskih vlada diljem zemlje. Za ovo su djelomično bili zaslužni liberali koju su predvodili nacionalni pokret u nekoliko talijanskih gradova.¹⁶⁷ Unatoč uspjesima, revolucija je ipak ugašena, a zajedno s njom ugašeni su i ustavni režimi. Nakon njenog završetka ponovo je uveden apsolutizam, a zemljom je zavladao represija.¹⁶⁸ U ovakvim uvjetima dvije liberalne političke opcije bile su stavljene pred talijanski narod. Prva je bila revolucionarno-demokratska i republikanska koncepcija koju je predvodio Giuseppe Mazzini.¹⁶⁹ Mazzini se smatra jednim od najreprezentativnijih predstavnika nove demokratske struje koja se borila protiv starih autokracija. Vjerovao je da liberalna ideja jednakosti „ne drži vodu“, zbog čega se okrenuo ideji republike u kojoj vlast pripada svima neovisno o njihovoj klasi, moći i bogatstvu.¹⁷⁰ Njegova stranka djelovala je pod imenom *Associazione Nazionale Italiana* (Talijanska nacionalna udruga) te se zalagala za ujedinjene Italije putem nove buržoasko-demokratske revolucije. Njihov cilj je bila demokratska talijanska republika, a do nje se, prema Mazziniju, moglo doći samo svrgavanjem monarhije.¹⁷¹ Unatoč neuspjesima koje je pretrpjela za vrijeme revolucije i nakon nje, *Associazione Nazionale Italiana* imala je velik broj pristalica diljem Italije i izvan nje. Druga, koja je u ovo vrijeme već bila znatno jača i s većim izgledima za uspjeh, bila je koncepcija koja se vezuje za Viktora Emanuela II. i njegovog prvog ministra Camilla Bensoa Cavoura. Ova koncepcija se sastojala u programu okupljanja svih talijanskih patriota oko savojske dinastije, kao nukleusa buduće Kraljevine Italije. Prema koncepciji, nova kraljevina poprimila bi oblik liberalne države parlamentarno-monarhističkog tipa.¹⁷² Sam ministar Cavour bio je zadužen za ostvarivanje ovog cilja. On je bio pod velikim utjecajem liberalnih filozofa poput Constanta, Guizota, Benthama i Smitha.¹⁷³ Smatran je okorjelim bentamistom zbog preuzimanja ideje o

¹⁶⁷ E. Cravetto, *Povijest XIV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 73.

¹⁶⁸ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 289.

¹⁶⁹ Isto, str. 346.

¹⁷⁰ N. Bobbio, *Liberalizam i demokracija*, Novi Liber, Zagreb 1992., str. 89.

¹⁷¹ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 346.

¹⁷² Isto, str. 346.

¹⁷³ E. Cravetto, *Povijest XIV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 112.

neutemeljenosti teorija prirodnih prava i čvrstog uvjerenja u utilitarističku filozofiju.¹⁷⁴ Naslijedio je Smithovu ekonomsku teoriju te se u skladu s njome zalagao za slobodnu trgovinu.¹⁷⁵ Cavour je politički počeo djelovati kao član stranke *Destra storica* (Historijska desnica), koja je bila definirana liberalnim konzervativizmom, klasičnim liberalizmom te monarhizmom. Na poziciju ministra poljoprivrede, trgovine i financija u pijemontskom parlamentu dolazi 1850. godine kada započinje svoju liberalnu transformaciju zemlje. Potaknuo je čitav niz trgovačkih ugovora, reformirao carinske tarife, ojačao je kreditni sustav i proveo poreznu reformu.¹⁷⁶ Nakon ministarske krize 1852. godine Cavour preuzima dužnost predsjednika vlade koju će obnašati sve do smrti. Njegov dolazak na vlast omogućio je nastavak ekonomskih reformi, a samim time omogućio je i daljnji razvitak Pijemonta. Historijska desnica stavljala je veliki naglasak na željezničku politiku i kapitalističku reformu poljoprivrede. Do početka Drugog rata za neovisnost 1859. godine sagrađeno je oko 900 kilometara nove pruge što je dovelo do širenja cestovnih mreža, jačanja pomorskih veza te reforme poštanskog sustava.¹⁷⁷ Stranka je također pokrenula i izgradnju kanala za navodnjavanje koji su znatno doprinijeli razvoju poljoprivrede.¹⁷⁸ Za vrijeme Cavourovog vodstva, Historijska desnica izvela je Pijemont iz predindustrijskog razdoblja te ga stavila na kartu kao jedinu kontinentalnu zemlju s ustavnom vladom na čelu. Paralelno s politikom razvoja, stranka se borila i za ujedinjenje Italije putem diplomatskih sporazuma s Francuskom.¹⁷⁹ Samo tri mjeseca nakon što je Italija ujedinjena, 1861. godine, Cavour umire i ostavlja vodstvo države svojim nasljednicima.¹⁸⁰ Međutim, ujedinjenje je sa sobom donijelo i niz problema koje je prva talijanska vlada trebala riješiti. Osnovne privredne poteškoće potjecale su iz činjenice da je Italija bila zaostala i nerazvijena zemlja. To se ponajviše odnosilo na njene centralne i južne dijelove gdje je industrije bilo malo, gdje su putevi bili zapušteni, a željeznica skoro pa niti nije postojala. Veliki problem predstavljalo je i agrarno pitanje koje je dovelo do socijalnih sukoba između siromašnih seljaka i veleposjednika.¹⁸¹ Historijska desnica je odlučila novonastale financijske, ekonomsko-socijalne i političke probleme riješiti „pijemontizacijom“ zemlje. Kako bi

¹⁷⁴ N. Bobbio, *Liberalizam i demokracija*, Novi Liber, Zagreb 1992., str. 90.

¹⁷⁵ Isto, str. 91.

¹⁷⁶ E. Cravetto, *Povijest XIV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 112.

¹⁷⁷ Isto, str. 117.

¹⁷⁸ Isto, str. 118.

¹⁷⁹ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 350.

¹⁸⁰ E. Cravetto, *Povijest XIV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 180.

¹⁸¹ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 356.

ona bila ostvarena u periodu od 1861. do 1865. godine donesen je golemi broj zakona koji su se odnosili na ovlasti lokalnih uprava, državno vijeće, ured za pravne sporove, građanske zakonike, javnu sigurnost i javno zdravstvo.¹⁸² Pijemont je na cijelu Italiju proširio svoj ekonomski sistem, administrativno uređenje, političke institucije, prosvjetnu organizaciju i slično.¹⁸³ Unatoč tome što se ovakva politika nije svidjela velikom broju talijanskih građana, ona će ostati aktualna do početka osamdesetih godina. U tom periodu zapadne liberalne ideje morat će se prilagoditi socijalnim zahtjevima radničke klase. Najbolji primjeri ove transformacije su uvođenje savjetodavne komisije za probleme osiguranja i rada 1869. godine te održavanje gospodarskog kongresa u Milanu 1875. godine.¹⁸⁴ Talijanski liberalizam se pokušao prilagoditi socijalnom kontekstu, ali ne s ciljem da zadovolji njegove potrebe, već da sačuva vladajuću poziciju. Desna liberalna opcija zbog konzervativne politike i nemogućnosti prilagodbe počinje gubiti potporu sredinom 70-ih godina. Njihovu poziciju zauzela je *Sinistra storica* (Historijska ljevica) nastala 1849. godine nakon čega je većinu vremena provela u opoziciji. Dobar rezultat na izborima 1876. godine i pobjeda 1882. godine uvjetovani su porastom građanskog i radničkog stanovništva čije su interese zastupali. Historijska ljevica nastavljala se na Mazzinijeve i Garibaldijeve ideje te je sukladno tome zagovarala decentralizaciju, demokratske reforme i proširenja prava glasa.¹⁸⁵ Dolaskom na vlast 1882. godine ispunjavaju obećanje o provođenju izborne reforme. Ovom reformom pravo glasa je prošireno na sve pismene građane što je značilo skok broja birača s 6% na 9%.¹⁸⁶ Unatoč tome nova vlada nije pokazala poseban interes prema socijalnim problemima i radnim masama. Može se reći i da je oprez vlade prema tim pitanjima nestao nakon pada desnice. Vlada Agostina Depretisa samo je zaoštrila netrpeljivost u društvu što je na kraju dovelo do provođenja represivnih mjera od 1884. do 1886. godine.¹⁸⁷ Velika promjena odvila se 1887. godine kada je na čelo Historijske ljevice zasjeo Francesco Crispi. Kao predsjednik vlade morao se udaljiti od liberalnih ideja koje su bile prisutne u njegovoj mladosti, ali ih nije morao u potpunosti napustiti. One su i dalje bile vidljive u njegovoj ekonomskoj i socijalnoj politici. Njegova vlada bila je zaslužna za daljnju demokratizaciju zemlje te je stavila veliki naglasak na socijalnu politiku. Paralelno s navedenim vlada je provodila mjere kojima je pokušala ograničiti daljnji razvoj seljačkih i

¹⁸² E. Cravetto, *Povijest XIV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 210.

¹⁸³ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 357.

¹⁸⁴ E. Cravetto, *Povijest XV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 300.

¹⁸⁵ E. Cravetto, *Povijest XIV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 181.

¹⁸⁶ E. Cravetto, *Povijest XV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 313.

¹⁸⁷ Isto, str. 315.

radničkih pokreta.¹⁸⁸ Francesco Crispi bio je zadnji talijanski premjer koji je istinski vjerovao u ideju liberalizma. Za vrijeme njegove vlade Italija je bila zemlja u tranziciji koja je trebala čvrsto vodstvo u obliku liberalne stranke. Nakon njegove ostavke 1897. godine Historijska ljevica iz godine u godinu sve više odstupa od temeljnih liberalnih načela kako bi zadovoljila složeno i vrlo specifično talijansko društvo. Njena nemogućnost da udovolji građanima uzrokovat će i njen konačan pad početkom 20. stoljeća.

Građanska revolucija koja je zahvatila njemačke zemlje krajem prve polovice 19. stoljeća nije se previše razlikovala od onih iz Francuske i Italije. Borba za ustavnost i ujedinjene završila je slično kao što je završila i na Apeninskom poluotoku. Njemački parlament prestao je s radom, a revolucionarni pokret vođen liberalima slomljen je od strane pruske vojske.¹⁸⁹ Uslijedio je desetogodišnji period represije i političkih progona. Tek krajem 50-ih godina, u jeku popuštanja reakcionarne politike, dopušteno je djelovanje ustavnih i umjerenih liberala.¹⁹⁰ Oni su postali glavni nosioci ideje ujedinjena pod pruskom hegemonijom. Izraz njihove želje za ujedinjenim rezultirao je osnivanjem stranke pod imenom *Deutscher Nationalverein* (Nacionalno udruženje) čija je glavna značajka bila prihvaćanje umjerenih elemenata liberalizma.¹⁹¹ Netom nakon osnutka, Nacionalno udruženje postaje vladajuća većina u Pruskom parlamentu. Prvi i ujedno posljednji zadatak ove nove većine bila je provedba vojne reforme. Pokušaj njene realizacije ukazao je na institucionalnu razjedinjenost unutar kraljevstva. Paralizirani parlament po prvi put se sukobio s kraljem Wilhelmom I. i njegovom vladom.¹⁹² Zbog oprečnih mišljenja reforma nije donesena, a afere vezane uz nju znatno su oštetile reputaciju Nacionalnog udruženja. Nemoć u sukobu s kraljem i umjereni karakter stranke negativno su utjecali na njenu popularnost.¹⁹³ Stoga skupina stranačkih nezadovoljnika 1861. godine formira *Deutsche Fortschrittspartei* (Njemačka progresivna stranka) koja se okreće čvršćoj i demokratičnijoj liberalnoj politici.¹⁹⁴ Nošena mladim kadrom željnim promjene na izborima 1862. godine, stranka odnosi veliku pobjedu osvojivši 104

¹⁸⁸ Isto, str. 327.

¹⁸⁹ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 259.

¹⁹⁰ J. J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago, 1978., str. 97.

¹⁹¹ G. K. Mookerjee, *A Study of German Political Parties*, JSTOR, 1953., str. 39.

¹⁹² Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 369.

¹⁹³ E. Cravetto, *Povijest XIV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 232.

¹⁹⁴ G. K. Mookerjee, *A Study of German Political Parties*, JSTOR, 1953., str. 39.

zastupnička mjesta.¹⁹⁵ Progresivisti će se u naredne četiri godine boriti za prava parlamenta i rast građanskog društva te se otvoreno suprotstavljati kralju i njegovoj vojnoj politici.¹⁹⁶ Sukladno tome, protivili su se korištenju vojske u svrhu ujedinjenja te su se zalagali i za slobodu trgovine. Wilhelm I. na pobjedu progresivista reagira postavljanjem Otta von Bismarcka na mjesto kancelara što je samo produbilo već postojeći zastoj vlade i parlamenta.¹⁹⁷ Dolaskom na čelo vlade Bismarck je nastavio primjenjivati vojnu reformu bez parlamentarnog dopuštenje. Ovim potezom pokazao je da ne odgovara nikome osim kralju te je javno ponizio parlament kao instituciju.¹⁹⁸ Unatoč borbi liberalna oporba ne samo da se nije uspjela nametnuti kao vladajuća sila, nego je u roku samo nekoliko godina doživjela potpuni slom.¹⁹⁹ Bismarck je u međuvremenu učinio mnogo po pitanju ujedinjenja Njemačke i uvođenja parlamentarizma. Zaslužan je za formiranje Sjevernonjemačkog saveza i donošenje njegovog prvog ustava 1867. godine. Pored osnovnih zakonodavnih i izvršnih tijela ustavom je uvedeno zajedničko tijelo u obliku dvodomnog parlamenta (Reichstag) u koji se ulazi putem glasanja.²⁰⁰ Bismarckov uspjeh stvorio je dodatne probleme za postojeće liberalne stranke koje su morale prihvatiti da je uspio napraviti ono što one nisu: ujediniti Njemačku, uspostaviti dvodomni parlament i uvesti glasovanje. U njemačkim liberalnim krugovima zbog silazne putanje po drugi put dolazi do raskola koji će ujedno označiti početak nove političke ere. Njemačka “liberalna era“ započinje u studenom 1866. godine osnivanjem stranke pod nazivom *Nationalliberale Partei* (Nacionalna liberalna stranka).²⁰¹ Njezini članovi pripadali su visokom srednjem sloju i novoj industrijskoj klasi te su bili orijentirani desnije nego što su to bili progresivisti.²⁰² Stranka se unutar sebe dijelila na hegelijance²⁰³ i idealiste. Hegelovi pristaše smatrali su da se moć države sastoji u njenom nacionalnom karakteru, dok su stranački idealisti vjerovali da se ta ista moć treba tražiti kroz vladavinu prava.²⁰⁴ Usprkos razlikama u svjetonazoru, stranku je povezivala jaka vjera u temeljna liberalna i nacionalna načela. Prva godina na vlasti

¹⁹⁵ E. Cravetto, *Povijest XIV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 239.

¹⁹⁶ Isto, str. 242.

¹⁹⁷ Isto, str. 251.

¹⁹⁸ Isto, str. 246.

¹⁹⁹ Isto, str. 253.

²⁰⁰ Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 374.

²⁰¹ G. K. Mookerjee, *A Study of German Political Parties*, JSTOR, 1953., str. 39.

²⁰² Isto, str. 41.

²⁰³ Hegel poseže za antičkom tradicijom polisa i modernom filozofijom prirodnoga prava, istražujući model političke zajednice temeljene na individualnoj slobodi.

²⁰⁴ O. Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany*, Volume II., Princeton University Press, New Jersey, 2014., str. 167.

donijela je i prve uspjehe. Liberali su uspjeli izboriti parlamentarnu kontrolu nad godišnjim državnim rashodima te konstantnim pritiscima promijeniti ovlasti izvršne vlasti.²⁰⁵ Iako njihov utjecaj nije bio velik, zajedničkim su se djelovanjem suprotstavili vladinim nastojanjima da potkopa ustavnu poziciju Reichstaga. Unatoč neslaganju s njegovom politikom, većina liberala željela je surađivati s Bismarckom i njegovom vladom nadajući se da će njegovu moć iskoristiti za svoje ciljeve. On je također bio otvoren za suradnju s liberalima kako bi imao parlament pod svojom kontrolom.²⁰⁶ Postignut je dogovor, ali on nije donio veće promjene u političkom životu. Čelnici Nacionalne liberalne stranke nastavili su djelovati samo u parlamentu jer njemački politički sustav nije dopuštao da postanu ministri u vladi.²⁰⁷ Stranka je međutim imala veliki utjecaj u sferi zakonodavstva, što je i iskoristila. Za vrijeme njihove vladavine u parlamentu izbrisani su zadnji ostatci feudalizma te su uvedene ekonomska i građanska jednakost. Usvojen je sustav individualnih prava koji je dodatno zaštićen saveznim statutima i sudovima. Ova vladavina prava bila je toliko pažljivo uspostavljena da su njemački građani u tom periodu imali najveću razinu građanske slobode u Europi.²⁰⁸ Dodatni produkt saveza između liberala i vlade bili su antiklerikalni zakoni provođeni sedamdesetih godina. Putem ovih zakona crkva je izgubila primat nad edukacijom te se nad crkvenom institucijom počela provoditi veća državna kontrola.²⁰⁹ Liberalna većina u parlamentu, kao što je vidljivo, donosila je zakone sukladno svojim političkim i filozofskim uvjerenjima. U deset godina što su proveli na vlasti svojim su djelovanjem znatno doprinijeli daljnjoj liberalizaciji zemlje. Već sredinom sedamdesetih godina prijateljski odnos između liberala i Bismarckove vlade počinje opadati. Do konačnog prekida suradnje dolazi 1879. godine nakon što je parlament odlučio ne podržati vladinu politiku nametanja carine na poljoprivredne proizvode.²¹⁰ Nacionalna liberalna stranka nastavila je postojati u narednim desetljećima, ali je izgubila status dominante struje unutar parlamenta. Završetak stoljeća označio je kraj za njemačke liberale i njihovu politiku.

²⁰⁵ J. J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago, 1978., str. 131.

²⁰⁶ Isto, str. 130.

²⁰⁷ G. K. Mookerjee, *A Study of German Political Parties*, JSTOR, 1953., str. 39.

²⁰⁸ Isto, str. 42.

²⁰⁹ J. J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago, 1978., str. 136.

²¹⁰ G. K. Mookerjee, *A Study of German Political Parties*, JSTOR, 1953., str. 45.

Druga polovica 19. stoljeća donijela je političkoj sceni nove liberalne postavke. Nakon građanske revolucije stanovništvo se sve više približava liberalnoj ideji te okreće leđa starim autokratskim režimima. U tom procesu svaka nacija imala je svoj put i svoje načine, što je vidljivo iz prethodnog. Unatoč razlikama, sve liberalne stranke koje su djelovale u ovom periodu slagale su se oko temeljnih liberalnih načela pa je tako Europu zahvatio val građanskog i ekonomskog napretka. U samo nekoliko desetljeća diljem kontinenta buknuo je industrijska proizvodnja, uvedena je vladavina prava te je provedena opća modernizacija društva. Sukladno tome mijenjaju se i društvene vrijednosti te sada u centar pažnje dolaze jednakost i sloboda pojedinaca. Liberalne stranke nisu mogle pretpostaviti da će donesene reforme uzrokovati njihovu propast i nestanak s političke scene. Najviše ih je koštalo širenje općeg prava glasa koje je ugrozilo njihovu vladajuću poziciju omogućivši ulazak drugih stranaka u vladajuće strukture. Kada su se našli u ugroženoj poziciji na površinu je isplivao njihov oportunistički karakter. S vremenom su poprimali desničarske vrijednosti te su zaboravili temelje na kojima su se izgradili. Može se reći da su liberalne stranke bile stranke tranzicije koje su uvele Europu u novo doba za koje su i same bile nespремne.

2.5. Konzervatizam, socijalizam, komunizam i demokršćanstvo

Kao što je već ranije spomenuto, ljudska je povijest prožeta raznim sukobima društvenih skupina. Povijest liberalizma ne razlikuje se od tog općeg načela previše. Naime, njegova pojava na europskom kontinentu značila je i niz reakcija. U ovom poglavlju bit će definirane tri političke struje koje su nastale kao protureakcija na liberalizam.

Konzervatizam je prva struja političkog mišljenja koja se otvoreno suprotstavila liberalizmu i njegovim doktrinama. On je službeno rođen 1789. godine kao protupokret Francuskoj revoluciji. U 20. stoljeću diljem Europe pojavile su se prve konzervativne stranke kao konkurencija i protuteža stankama liberalne orijentacije. One su se borile za tradiciju, prošlost, monarhiju i prirodni poredak te se opirale prosvjetiteljstvu, racionalizmu i ideji napretka.²¹¹ Edmund Burke (1729.–1797.) smatran je ocem konzervativne doktrine koji joj je dao značaj. U njegovoj filozofiji društvena je ideja poretka glavna, dok ideja slobode ostaje sporedna. On, nadalje, vjeruje da je društvena nejednakost prirodna i nužna te da se ljudi dijele na različite položaje i klase: „*U svim*

²¹¹ S. M. Lipset, S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments*, 1967. str. 29.

društvima koja se sastoje od različitih vrsta građana, neka vrsta mora biti na vrhu.“²¹² Prema njemu ta vrsta je aristokracija koja društvo brani od monarhijske despocije i tiranije puka. Burke je mislio da plemenit rod i naslijeđen imetak osiguravaju odgoj i obrazovanje koji ljude osposobljavaju da vode državu za dobrobit zajednice.²¹³ Ideal nalazi u engleskom modelu parlamentarne monarhije izgrađene sporim gomilanjem povijesnih iskustava. Također, bio je veliki kritičar Francuske revolucije za koju je smatrao da nije nastala prirodnim procesom, već razumskom odlukom pojedinaca.²¹⁴ Konzervativne ideje su se ubrzo proširile kontinentom pa tako u Francuskoj i Njemačkoj dolazi do vala antiracionalističkih²¹⁵ teorija. U Francuskoj su stvarali filozofi Joseph de Maistre i Louis de Bonald koji su svoje teoriju konzervativizma upotpunili religijskim elementima. Istovremeno, u Njemačkoj Joseph Schelling i Karl Ludwig Harding oblikuju antiracionalističke teorije s velikim naglaskom na nepovredivosti monarhije.²¹⁶ Nakon građanske revolucije 1848. godine formiraju se prve konzervativne stranke. Na francuskoj političkoj sceni djeluju *Légitimistes* (Legitimisti) i *Orléaniste* (Orleanisti). Prvi su tražili povratak dinastije Burbonaca dok su se drugi borili za interese kuće Orléans.²¹⁷ Sredinom druge polovice stoljeća unutar Francuske republike formirat će se konzervativna stranka *Diverse droite* (Razno desno). Njemačka je imala nešto jednostavniju situaciju na desnici, ponajviše radi toga što je kroz čitav period dominira *Deutschkonservative Partei* (Njemačka konzervativna stranka). Navedene stranke prve uspjehe bilježe nakon propadanja liberalizma osamdesetih godina 19. stoljeća, ali na vlasti se ne zadržavaju dugo. Njihova smjena nastupila je već 90-ih godina istog stoljeća skretanjem Europe prema socijalnoj demokraciji.²¹⁸

Socijalistički i komunistički pokreti nastaju kao reakcija na industrijsku revoluciju i kapitalizam.²¹⁹ Iako imaju istog protivnika i slične ciljeve, ove dvije ideologije nisu istovjetne. Prve programske socijalističke ideje pojavile su se na europskoj sceni početkom 19. stoljeća. Za njihovo donošenje zaslužni su utopijski socijalisti H. Saint-Simon, R. Owen i C. Furie. Na sličan način kao liberali nadovezuju se na prosvjetiteljstvo i uzimaju racionalizam kao temeljno načelo.

²¹² L. Strauss, J. Cropsey, *Povijest političke filozofije*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 498.

²¹³ Isto, str. 498.

²¹⁴ Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 374.

²¹⁵ Drugi naziv za konzervativizam

²¹⁶ Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 411.

²¹⁷ Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.

²¹⁸ S. M. Lipset, S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments*, 1967. str. 29.

²¹⁹ Isto, str. 43.

Također su se zalagali i za ideju slobode te je proširili na čitavo čovječanstvo, a ne na samo jednu klasu.²²⁰ Najutjecajnija među njima bio je Saint-Simon (1760.–1825.), poznat kao začetnik sociologije i praotac socijalizma.²²¹ Društvenom analizom on dolazi do podjele na proizvođače (industrijalci) i parazite (aristokracija) za koje tvrdi da su u permanentnom sukobu zato što parazitska manjina vlada nad radnom većinom. Saint-Simon ovaj problem mislio je riješiti organizacijom društvene proizvodnje tako da se upravljanje povjeri proizvođačima.²²² Njegovom teorijom su postavljeni temelji na koje će se kasnije nadovezati Marx i Engels. No, prije toga, u Francuskoj se krajem 30-ih javlja druga generacija predmarksovskih socijalista. Jedan od njih bio je Louis Auguste Blanqui (1811.–1882.) koji je industrijsko društvo podijelio na tzv. ugnjetavače i ugnjetene. Nadalje, smatrao je da se takva društvena struktura može promijeniti jedino nestankom siromaštva jer bi njegovim nestankom ujedno nestali najamni rad i potreba za ugnjetavanjem.²²³ U tom periodu socijalizmom se bavio niz europskih filozofa čije će teorije biti ključne za stvaranje tzv. naučnog socijalizma. Za njegovu pojavu zaslužni su već spomenuti Karl Marks i Friederich Engels. Oni su 1848. godine izdali *Manifest komunističke partije* putem kojeg su se izravno obrušili na liberalizam; „*moderno buržoazijsko društvo koje je stvorilo sredstva za proizvodnju i razmjenu tako slični mađioničaru koji ne uspijeva vladati snagama zla koje je zazivao.*“²²⁴ Manifest se nastavlja na prijašnje teorije te kao osnovu uzima borbu proleterijata (radnička klasa) protiv buržoazije. U njemu je revolucionarno svrgavanje građanstva izneseno kao nužnost. Drugim riječima, Marks i Engels su smatrali da je nasilno svrgavanje građanstva jedini put do oslobođenja radničke klase.²²⁵ Nakon donošenja manifesta dolazi do raskoraka između komunizma i socijalizma. Socijalističke/socijaldemokratske stranke krenule su putem parlamentarnih reformi kako bi poboljšale životne i radne uvjete proleterijata.²²⁶ Europske socijalističke stranke prve parlamentarne rezultate bilježe krajem 70-ih i 80-ih godina. Dok je u Njemačkoj djelovala *Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands* (Socijalistička radnička stranka Njemačke), francuski socijalisti okupili su se pod imenom *Radicaux-socialistes* (Radikalni socijalisti). Istovremeno, u

²²⁰ Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 447.

²²¹ E. Cravetto, *Povijest XIV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 357.

²²² Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989., str. 451.

²²³ Isto, str. 459.

²²⁴ E. Cravetto, *Povijest XIV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 390.

²²⁵ Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.

²²⁶ S. M. Lipset, S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments*, 1967. str. 35.

talijanski parlament ulazi *Estrema Sinistra Storica* (Historijska radikalna ljevica). Socijalistički pokret je rastao, ali ipak nedovoljno brzo da bi stigao preuzeti vlast do kraja 19. stoljeća.

Kršćanska demokracija nastala je kao rezultat radikalne anticrkvene politike koju su vodile liberalne stranke.²²⁷ Kao što je već više puta rečeno, europski liberalizam u sebi je imao crtu antiklerikalizma. Liberali su se svim snagama borili za sekularizaciju društva putem marginalizacije i kontrole crkvenih institucija. Kršćanske demokratske stranke nastale su pod izravnim organiziranim i ideološkim utjecajem Katoličke crkve te su se oslanjale na crkveno-socijalni nauk.²²⁸ Francuski socijalni katolicizam nastaje u intelektualnim krugovima koji odbijaju kapitalistički liberalizam i ostaju spojene uz ideju industrijskog paternalizma. Vodeću ulogu u ovom pokretu imao je Albert de Mun (1841.–1914.) koji je svoju ideologiju utemeljio na idejama ekonomista i sociologa Frederca le Playa (1806.–1882.). On je zagovarao ideju čovjeka, obitelji, solidarnosti i vjere. Njihova uloga u francuskoj politici počinje rasti tek u zadnjem desetljeću 19. stoljeća.²²⁹ U Njemačkoj se 1878. godine formira *Christlich-soziale Partei* (Kršćanska socijalna stranka) pod vodstvom Adolfa Stoeckera (1835.–1909.), stranka koja se zalagala za kršćansku etiku, protestantizam, paternalizam i antisemitizam.²³⁰ Navedene stranke neće prestati postojati nakon propadanja liberalizma već će se još više investirati u obranu religijskih vrijednosti od rastućeg komunizma.

Liberalna filozofska misao predstavlja početnu točku u razvoju moderne europske politike, ponajviše jer je izazvala niz reakcija svojom pojavom u kontinentalnoj Europi. Njene ideje i tekovine nisu podržali svi zbog čega su se stvorili i prvi ideološki rascjepi. Pojedini rascjepi bili su uzrokovani čistom suprotnošću u pogledu vrijednosti, dok su drugi svoj uzrok našli u društvenim promjenama koje su se odvijale tijekom 19. stoljeća. Društvene skupine koje se nisu mogle nositi s novim liberalnim vrijednostima začele su konzervativnu i demokršćansku tradiciju. Nasuprot njima, pod utjecajem industrijalizacije nastaju progresivno orijentirane političke ideologije koje se bore za promjenu ekonomskog i društvenog sistema. U drugoj polovici 19. stoljeća filozofskim idejama omogućen je prelazak u praksu te njihovi pobornici počinju djelovati u parlamentima diljem Europe. Da se zaključiti da se ništa od ovog ne bi dogodilo da se na

²²⁷ Isto, str. 32.

²²⁸ Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.

²²⁹ E. Cravetto, *Povijest XV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008., str. 452.

²³⁰ D. A. J. Telman, *Adolf Stoecker: Anti-Semite with a Christian Mission*, JSTOR, 1995., str. 93.–112.

europskoj političkoj sceni nije pojavila liberalna filozofija koja ne samo da je potaknula razvoj drugih filozofsko-političkih misli već i omogućila da se te misli realiziraju.

3. Zaključak

Liberalna filozofska teorija razvila se u jeku novog vijeka te je sa sobom na europsku političku scenu donijela novi pogled na svijet. Ovaj filozofski smjer svoje uporište je pronašao među idejama jednakosti, slobode i pravde. Na temelju ovih vrijednosti liberalni filozofi su kreirali svoje ekonomske i društvene sustave s ciljem da zamjene zastarjele europske strukture. Oni su na sebe preuzeli zadatak da Europu odmaknu od srednjeg vijeka te da je uvedu u eru građanskog društva. Nakon što je parlamentarna vlast uspostavljena liberali su se okupili oko političkih organizacija putem kojih su nastavili djelovati prema vlastitim uvjerenjima. Liberalne političke stranke iskoristili su mogućnost da svoje ideje prošire kontinentom. U drugoj polovici 19. stoljeća Europu je zahvatio val društvenih, političkih i ekonomskih reformi. Sukladno s liberalnim načelima stare vrijednosti zamijenjene su novima. Sloboda i jednakost postaju fundamentalni dijelovi ljudske egzistencije koja je od sada zaštićena zakonom. Liberalne političke stranke od svoji prethodnika preuzimaju ideju pravne države pa diljem Europe dolazi do uspostave neovisnog pravosuđa i trodiobe vlasti. Stranke su također veliki naglasak stavile na ideju napretka, koja se među liberalnim filozofima javlja još od samog početka njihovog učenja, što je dovelo do modernizacije i industrijalizacije kontinenta. Sve ovo ne bi bilo moguće da one prvotno nisu proširile opće pravo glasa i na taj način omogućile ostalim političkim strankama i njihovim ideologijama ulazak u vladajuće strukture. Dakle, liberalna filozofska teorija ne samo da je utjecala na stvaranje i djelovanje europskih političkih stranka, već se može smatrati zaslužnom za uspostavu prvog modernog političkog sistema na europskom kontinentu.

4. Literatura

1. N. Bobbio, *Liberalizam i demokracija*, Novi Liber, Zagreb 1992.
2. H. Courrière, *Les Alpes-Maritimes et la République*, Rennes, University Press, Licenca, 2023.
3. E. Cravetto, *Povijest XIV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008.
4. E. Cravetto, *Povijest XV.*, Jutarnji List, Zagreb, 2008.
5. J. Fieser, *Davide Hume*, IEP
6. W. Fortescue, *The Third Republic in France 1870.-1940.*, Routledge, London, 2001.
7. I. Goldstein, B. Grgin, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Zagreb, 2006.
8. J. Gray, *Liberalizam*, Politička Kultura, Zagreb, 1999.
9. M. Grbeša, B. Šalaj, *Dobar, loš ili zao? Populizam u Hrvatskoj*, TIMpress, Zagreb, 2018.
10. C. Guyver, *The Second French Republic 1848.-1852.*, Palgrave Macmillan, London, 2006.
11. M. H. Hansen, *Political Parties in Democratic Athens?*, Greek, Roman, and Byzantine Studies 54, 2014.
12. M. Hawkins, *What's in a Name? Republicanism and Conservatism in France 1871-1879*, JSTOR, 2005.
13. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.
14. R. Kuhn, *Oblici građanske vladavine*, Komunist, Beograd, 1978.
15. W. Kymlicka, *Liberalizam, zajednica i kultura*, Deltakont, Zagreb, 2004.
16. J. Locke, *Dvije rasprave o vladi*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2013.
17. G. K. Mookerjee, *A Study of German Political Parties*, JSTOR, 1953.
18. O. Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany, Volume II.*, Princeton University Press, New Jersey, 2014.
19. Č. Popov, *Građanska Europa I.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989.
20. Č. Popov, *Građanska Europa II.*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989.
21. J. Rawls, *Politički liberalizam*, Kruzak, Zagreb, 2000.
22. D. L. Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 1999.
23. J. J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago, 1978.

24. L. Strauss, J. Cropsey, *Povijest političke filozofije*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.
25. D. A. J. Telman, *Adolf Stoecker: Anti-Semite with a Christian Mission*, JSTOR, 1995.
26. T. Zeldin, *France 1848.-1940.*, Oxford University Press, London, 1973.

5. Sažetak

Ovaj rad se bavi liberalnom filozofijom kao jednom od temeljenih stavki političkog života 19. stoljeća. Nakon kraćeg pregleda pretpovijesti političkih organizacija predstavlja se povijesni kontekst u kojem te iste organizacije postaju moderne političke stranke. U nastavku rad se bavi filozofskim teorijama nekolicine liberalnih filozofa. U ovom djelu rada obrađeni su Hobbes, Spinoza, Hume, Locke, Smith, Montesquieu, Constant, Tocqueville, Bentham i Mill. Nadalje, pruža se pregled francuskih, njemačkih i talijanskih liberalnih političkih stranaka te se analizira njihovo djelovanje u periodu druge polovice 19. stoljeća. Na samom kraju raspravlja se o utjecaju liberalne misli na formiranje i djelovanje konzervativnih, socijaldemokratskih, komunističkih i demokršćanskih stranaka. Cilj rada je istaknuti ulogu liberalnih filozofskih ideja u stvaranju i djelovanju prvih modernih političkih stranaka na europskom tlu.

Ključne riječi: liberalizam, filozofija, političke stranke, Europa, 19. stoljeće, republika, demokracija